

Karol Łopatecki

<https://orcid.org/0000-0002-7921-9421>

Instytut Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku

Pierwszy poetycki traktat wojskowy z mapą – Jana Kunowskiego *Odsiecz smoleńska*. Wykorzystanie kartografii w działaniach operacyjnych (1616–1617)*

Zarys treści

Artykuł prezentuje poemat epicki pt. *Odsiecz smoleńska przez sławnie wielmożnego Jego Mości Pana Aleksandra Korwina Gosiewskiego* autorstwa Jana Kunowskiego (1617). Do niego została dołączona mapa, która posłużyła do zobrazowania wydarzeń opisanych w utworze. Wyjaśniono okoliczności jej powstania i rolę kartografii podczas planowania operacji wojskowych. Przedstawiono nowatorski sposób prowadzenia działań wojennych przez oddziały litewskie pod dowództwem Aleksandra Gosiewskiego. Scharakteryzowano etapy, fazy i czynności podejmowane podczas odsieczy Smoleńska (1616–1617).

Abstract

The article presents an epic poem entitled *The Succour of Smolensk by Eminent Sir Aleksander Korwin Gosiewski (Odsiecz smoleńska przez sławnie wielmożnego Jego Mości Pana Aleksandra Korwina Gosiewskiego)* by Jan Kunowski (1617). A map was attached to it to illustrate the events described in verse. The article explains the role of the map in the poem and cartography in general for military operations. Then, it presents Aleksander Gosiewski's novel approach to conducting warfare as well as the stages, phases and actions taken during the Smolensk relief (1616–1617).

Słowa kluczowe: kartografia wojskowa, Jan Kunowski, poemat epicki, traktaty wojskowe, działania operacyjne, fortyfikacje polowe, blokhauzy, strategia, Smoleńsk

Keywords: military cartography, Jan Kunowski, epic poem, military treatises, military operations, field fortifications, blockhouses, strategy, Smolensk

---

* Artykuł powstał w ramach projektu badawczego Narodowego Centrum Nauki Opus (nr 2014/15/B/HS2/01104) *Związki literatury polskiej i kartografii w XVI – I poł. XVII w.*

Zagadnienia wstępne

W 2006 r. Marta M. Kacprzak wydała część rękopiśmiennych utworów Jana Kunowskiego, a rok później wraz z Wojciechem Walczakiem opublikowaliśmy pozostałą spuściznę artystyczną tego szlachcica¹. Dzięki temu światło dzienne ujrzały wszystkie utwory zebrane w rękopiśmiennym woluminie przechowywanym obecnie w Riksarkivet w Sztokholmie². Zostały one własnoręcznie spisane przez autora i zadedykowane w 1640 r. Krzysztofowi Korwinowi Gosiewskiemu³. Dzieła Jana Kunowskiego zainteresowały badaczy literatury staropolskiej, czego przykładem może być twórczość Dariusza Chemperka, Aliny Nowickiej-Jeżowej, Macieja Nawrockiego⁴, a *Smoleńska zacność R<oku> P<ańskiego> 1628* doczekała się nawet przekładu na język rosyjski⁵. Również aspekt faktograficzny znalazł uznanie wśród historyków, którzy wykorzystują informacje przede wszystkim o charakterze wojskowym⁶. Symbolem naszych czasów są całkiem poprawne biografie powstałe na stronie Wikipedii w języku polskim i ukraińskim⁷.

W badaniach nad literaturą staropolską Jan Kunowski zajmuje miejsce wyjątkowe z uwagi na fakt, że jest jedynym znanym mi twórcą wczesnonowożytnym, który wzbogacił swój poemat, dodając mapę przedstawiającą przestrzeń omawianą w utworze⁸.

¹ *Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku. Ze zbiorów Archiwum Narodowego Szwecji Skoklostersamlingen*, wyd. M.M. Kacprzak, Warszawa 2006, s. 25–32, 45–88; J. Kunowski, *Ekspedycja inflantska 1621 roku*, oprac. W. Walczak, K. Łopatecki, wstęp K. Łopatecki, Białystok 2007, s. 107–150.

² Znanych jest 11 utworów Jana Kunowskiego. Ich spis wraz z datą powstania: K. Łopatecki, *Wstęp*, w: J. Kunowski, *Ekspedycja inflantska...*, s. 26–27.

³ Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, Polska Manuskript, sygn. E 8603, k. 168–168v.

⁴ D. Chemperek, *Obraz Smoleńska i jego mieszkańców w literaturze polskiej początku XVII wieku*, „Terminus” 11, 2009, nr 1–2, s. 217–228; A. Nowicka-Jeżowa, D. Chemperek, *Polonica z Riksarkivet i Skokloster Slott na warsztacie historyka literatury i kultury polskiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 17, 2010, s. 28–32; M. Nawrocki, *Mit Smoleńska w piśmiennictwie polskim XVII wieku – przypadek Jana Kunowskiego*, „Terminus” 18, 2016, nr 4, s. 401–420.

⁵ Д. Хэмпэрэк, *Польская поэма XVII века о великолении Смоленска*, „Studia Slavistici” 6, 2009, s. 237, 239, 241, 243, 245, 247, 249.

⁶ Zob. np.: P. Gawron, *Wojska zaciągu cudzoziemskiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w latach 1609–1618*, w: „*W hetmańskim trudzie*”. *Księga pamiątkowa ku czci profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2017, s. 84; M. Balcerek, *Potrzeba osobnego opracowania wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją o Inflanty w latach 1600–1629. Stan badań wraz z analizą zbiorów archiwalnych*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 251; M. Paradowski, *Studia i materiały do historii wojen ze Szwecją 1600–1635*, Oświęcim 2013, s. 20–22, 70.

⁷ Zob. https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Kunowski; https://uk.wikipedia.org/wiki/Ян_Кунувський (dostęp: 21 X 2017).

⁸ Możliwe, że wcześniejsi autorzy pisali utwory powiązane z różnego typu materiałami kartograficznymi, ale nie byli ich twórcami. Na temat związków literatury i kartografii zob. J. Niedźwiedź, *Źródła, konteksty i okoliczności powstania Ody o zdobyciu Połocka Jana Kochanowskiego*, „Terminus” 18, 2016, nr 4, s. 359–400; *idem*, *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019.

W niniejszym artykule staram się zrozumieć i wyjaśnić ten fenomen⁹. Stawiam hipotezę, że *Odsiecz smoleńska* ma cechy traktatu wojskowego, co poddam szczegółowej analizie. Tytułowy poemat to pierwsze dzieło Kunowskiego, które powstało 17–20 lipca 1617 r.¹⁰, a opisywane wydarzenia (1616–1617) wiążą się z początkiem jego kariery. Dlatego szczegółowo przedstawię losy poety poprzedzające ten okres, co nie zostało ujęte w dotychczasowej biografii¹¹.

Twórczość Jana Kunowskiego możemy podzielić na dwa okresy: wczesny i późny. W pierwszym okresie powstały dwa poematy epickie: *Odsiecz smoleńska* (1617) i *Ekspedycja inflantska* (1622). Mają one *stricte* wojskowy charakter, są stosunkowo długie (odpowiednio 532 i 522 wersy, nie licząc dołączonych do utworów przedmów i innych elementów, w całości *Odsiecz smoleńska* liczy 677 wersów – zob. tab. 1). Po sześcioletniej przerwie autor napisał *Smoleńską zacność*, która w ocenie Dariusza Chempereka jest pierwszym stworzonym w języku polskim enkomionem poświęconym miastu wchodzącemu w skład Rzeczypospolitej Obojga Narodów¹². W dziele tym kwestie militarne schodzą na drugi plan. Utwór pisany jest już z perspektywy ziemianina smoleńskiego – właściciela wsi Turiowo i Ciaciewino, które położone były we włości berezniańskiej, nadanej mu prawem lennym przez Zygmunta III Wazę w 1626 r.¹³ Taki też charakter mają jego kolejne dzieła, zarówno te związane z oblężeniem Smoleńska, jak i teksty funeralne, powstałe ku pamięci zmarłego w 1639 r. Aleksandra Gosiewskiego. W drugim okresie twórczości poeta starał się upamiętnić wybitne osoby, przede wszystkim właśnie Aleksandra Gosiewskiego oraz Władysława IV Wazę¹⁴.

⁹ Skrótna charakterystyka mapy bez uwzględnienia jednak wagi zabiegu dla dzieła literackiego zob. K. Łopatecki, W. Walczak, *Plan sytuacyjny oblężenia Smoleńska z 1616 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 45, 2008, s. 199–204.

¹⁰ J. Kunowski, *Odsiecz smoleńska przez sławnie wielmożnego Jego Mości Pana Aleksandra Korwina Gosiewskiego*, w: *Sprawa smoleńska...*, s. 45–61 (dalej w pracy cytuję ten utwór zgodnie z tą edycją – skrót: Os, podając stronę i numery wersów). Pod tytułem dzieła znajduje się data „Roku Pańskie[go] 1617 Julii 20 d[ie]”, a pod przedmową do *Odsieczy smoleńskiej* odnotowano: „Pisan w Twerdelicy za Smoleńskiem r[oku] P[añskiego] 1617 d[ie] 20 Julii”; Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, Polska Manuskript, sygn. E 8603, k. 169, 170v.

¹¹ K. Łopatecki, *Wstęp...*, s. 28–43.

¹² D. Chemperek, *op. cit.*, s. 299–301; por. M. Nawrocki, *op. cit.*, s. 407, przyp. 12.

¹³ Jan Kunowski był również właścicielem dóbr Wołynice w ziemi czernihowskiej. W 1638 r. było tam pobudowanych 30 dymów; RGADA, ML 99, k. 590v; BJ, rkps 906, s. 236; AGAD, Metryka Koronna, Księga wpisów, 174, k. 63v–63av; П. Кулаковський, *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої, 1618–1648*, Київ 2006, s. 432. Za udostępnienie mapy majątków ziemskich na Smoleńszczyźnie i materiałów związanych z Janem Kunowskim serdecznie dziękuję mgr. Jakubowi Brodackiemu.

¹⁴ Autor w 1640 r. pisze: „Historia jest strażnikiem męstwa znakomitych mężów, świadkiem zbrodni złych ludzi i tego co dobre w rodzaju ludzkim: to światło prawdy i nauczycielka życia, w niej bowiem ozdoba i kształtowanie twojego życia ku nieznanym cnotom” (tłum. K.Ł.); J. Kunowski, *Dedicatoria*, w: *idem, Ekspedycja inflantska...*, s. 112: „Historia de custos illustrium virorum virtutis, testis malorum sceleris, benefica in omne humanum genus: haec lux veritatis et magistra vitae, in hac enim tanquam in speculo ornare, et componere vitam tuam ad alienas virtutes”.

W pierwszym okresie twórczości Jan Kunowski uważał się przede wszystkim za żołnierza i tak postrzegał swoją twórczość („acz nie Minerwy poetyką, ale Marsową zabawą *magis institutus*” [bardziej ustanowiony – K.Ł.]¹⁵). Uważał, że wartość jego dzieł nie polega na kunszcie poetyckim, lecz na *stricte* wojskowym spojrzeniu. Powołał się zresztą przy tym na słowa Jana Kochanowskiego:

Zacny pisorym polski nie darmo powiedział:
 „Sobie śpiewam a Muzom”, iż to dobrze wiedział –
 Co głowa, to swój rozum pospolicie miewa,
 Według swej fantazyji rad piosneczki śpiewa
 (Os, w. 1–4, s. 76).

Jego pierwsze utwory konsekwentnie realizują dwa założenia. Po pierwsze, szczegółowo prezentują tylko własne, osobiste doświadczenia autora. Jan Kunowski podkreśla to kilkakrotnie zarówno w *Odsieczy smoleńskiej*, jak i *Ekspedycyi inflantskiej*¹⁶. Po drugie, głównym celem jego twórczości było wiarygodne i szczegółowe przedstawienie przebiegu działań wojennych. Dzieła te nie miały mieć jedynie charakteru informacyjnego. *Odsiecz smoleńska* i *Ekspedycja inflantska* stanowiły właściwie traktaty wojskowe, ukazujące realizację założeń strategicznych w praktyce¹⁷. Prezentują więc działania militarne poprzez pryzmat założeń strategicznych oraz nienazwanych, ale wyraźnie zaakcentowanych czynności operacyjnych (manewrowych)¹⁸.

¹⁵ *Idem*, *Przedmowa do „Odsieczy smoleńskiej”*, w: *ibidem*, s. 214.

¹⁶ *Idem*, *Ekspedycja inflantska...*, s. 135: „O tym się pisać nie mogło w absencji, ani się żołdakowi godziło bawić na powieść cudzą rycerskiego dzieła pisaniem. Tym się ode mnie kontentuj, co moje oko widziało”. W innym miejscu pisze o sukcesach Aleksandra Gosiewskiego: „Zaprawdę coś Waszmość mój Miłościwy Pan w stolicy moskiewskiej te[mu] narodowi dawał ucho słyszało, coś zaś pod Smoleńskiem tu okazawał, oko już widziało”; zob. też *idem*, *Przedmowa do „Odsieczy smoleńskiej”...*, s. 215.

¹⁷ *Idem*, *Przedmowa do „Odsieczy smoleńskiej”...*, s. 214, odnotowuje, że opisuje działania „około odsieczy smoleńskiej, albo raczej *stratagemata*, w których czułość mądr[ego] wodza i przykłady dobre[go] wojownika okazane są *summatim* [pokrótce – K.Ł.]”; *idem*, *Lament*, w: *idem*, *Ekspedycja inflantska...*, s. 218, w. 49–52: „Temu wszytkiemu twoja rada zabieżała / I odważna przewaga czasu dodzieriała, / Żeś podobnym sposobem Moskwę ostrózkami / Zwazszy wkoło, udziałał srodze nieukami”. W latach 1616–1617 plany strategiczne opierały się na dostosowaniu do działań rosyjskich, co skutecznie zrealizowano. W 1621 r. Jan Kunowski ukazuje wysiłki wojska, które nie przynoszą efektu. Autor stawia pytanie: „Jeśliśmy bowiem ad *defensivum* [na obronną] wysłani *bellum* [wojnę] czemuż do tych miejsc i muncy nie uprzedzili nieprzyjaciela jako to do Rygi skąd *coniunctis viribus* [złączonymi siłami] snadniej odpór dawać było. Jeśliż *ad offensivum* [do ofensywnej] czemuż takowej potęgi i aparatu nie mamy abyśmy mogli 24 tysiące wojska już ufortyfikowane[go] pod Rygą dobywać”. Głównym więc celem jest porównanie działań wojennych „zapalczego Karola [IX Sudermańskiego] z Gustawem [Adolfem] moderatem [rozważnym – K.Ł.]”; *ibidem*, s. 115–116 (*Przedmowa*).

¹⁸ O wykorzystywaniu terminu „działania operacyjne” w kontekście analizy wojen epoki wczesnonowożytnej zob. J. Maroń, *Kłuszyn i Cudnów a operacyjny wymiar wojny w epoce wczesno-*

Z perspektywy badań nad historią teorii wojskowej bez porównania bardziej wartościowe są informacje i spostrzeżenia zawarte w *Odsieczy smoleńskiej*. W utworze tym bardzo dokładnie pod względem faktograficznym zostały ukazane działania operacyjne, które, dzięki konsekwencji w realizacji założeń strategicznych, przyczyniły się do uwolnienia Smoleńska z blokady moskiewskiej. O tym szerzej niżej¹⁹.

Jan Kunowski jako twórca mapy okolic Smoleńska

Niestety nie zachowały się informacje o wczesnym etapie życia Jana Kunowskiego. Nie wiadomo nic o jego edukacji. Najstarsze informacje wskazują, że przed 1616 r. był najemnikiem walczącym podczas dymitriad²⁰. Prawdopodobnie był uczestnikiem bitwy pod twierdzą Białą (Bielyj) w 1610 r.²¹ Pierwsze pewne informacje pochodzą z przełomu 1614 i 1615 r. Wówczas pojawił się on w okolicach Nowogrodu Wielkiego i napisał list w języku łacińskim do dowódcy wojsk szwedzkich działających na ziemiach moskiewskich – Ewerda Horna. W nim zwrócił się z prośbą o przyjęcie do służby, która została zaakceptowana 1 stycznia 1615 r.²²

Z okresu służby w armii szwedzkiej zachowały się oryginały dwóch listów, sporządzone własnoręcznie przez Jana Kunowskiego²³. Porównanie pisma i podpisu

---

nowożytnej, w: *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 278–289.

¹⁹ Równoległe do działań militarnych prowadzonych pod Smoleńskiem ważne działania prowadzono na południu – pułk lisowczyków walczył na Siewierszczyźnie, aktywną rolę odgrywali również Kozacy zaporoscy; A.G. Przepiórka, *Wyprawa lisowczyków na Siewierszczyznę na przełomie 1616 i 1617 roku*, w: *Studia historyczno-wojskowe*, t. 2, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2008, s. 85–98.

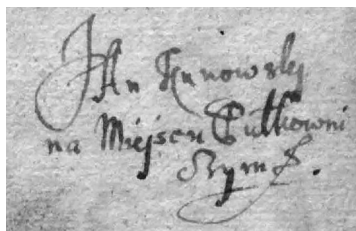
²⁰ Ojciec Jana Kunowskiego został prawdopodobnie zabity podczas powstania moskiewskiego 17/27 V 1606 r. Być może chęć zemsty skłoniła syna do służby kondotierskiej w epoce dymitriad. Prawdopodobnie był już żołnierzem podczas bitwy pod twierdzą Białą w 1610 r.; J. Blunck, *Georg Carl Friedrich Kunowski (1786–1847) i jego rodzina*, tłum. S. Janicka, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archiwalny” 7, 2000, nr 2, s. 131–132; K. Łopatecki, *Kariera siedemnastowiecznego ewangelickiego szlachcica Jana Kunowskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 62, 2018, s. 50–52.

²¹ Świadczy o tym bardzo dokładna relacja z wydarzeń umieszczona w różnych fragmentach jego dzieł. Przykładowo: J. Kunowski, *Lament...*, s. 217–218; Os, s. 48. Szerzej o mieście Bielyj (Biała) zob. A. Rogatschewski, *Zur Geschichte des Magdeburger Rechts und der städtischen Selbstverwaltung in Russland. Die Stadt Belyj (17.–18. Jh.)*, w: *Von Sachsen-Anhalt in die Welt. Der Sachsenspiegel als europäische Rechtsquelle*, red. H. Lück, Halle an der Saale 2015, s. 123–210.

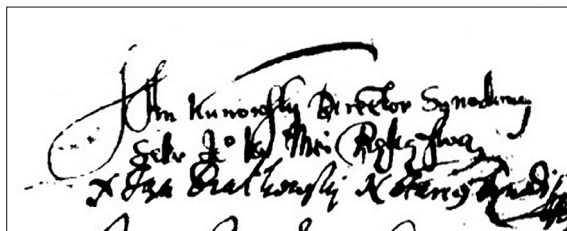
²² *Die Urkunden der Grafen de Lagardie in der Universitätsbibliothek zu Dorpat*, wyd. J. von Lossius, Dorpat 1882, s. 97.

²³ Informacje o nich zawierają również pomoce archiwalne: В.А. Кордт, *Из семейного архива графов Де-ла-гарди*, „Ученые записки Юрьевского университета” 2, 1894, s. 87–88; *Die Urkunden der Grafen...*, s. 97; N. Tremuth, O. Liiv, *Polonica in Estnischen Staatlichen Zentralarchiv*, Tartu 1931, s. 129; B. Cordt, *Mittheilungen aus dem Briefwechsel des Grafen Jakob De la Gardie. Nebst einem Anhand betreffend Correspondenzen des Grafen Johann Oxenstjerna*, Leipzig 1894, s. 87–88. Ostatnio o postaci Jana Kunowskiego z uwzględnieniem archiwaliów estońskich

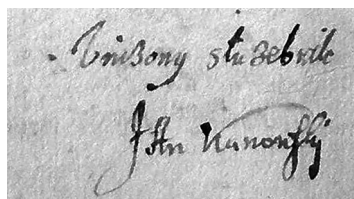

Il. 1. Podpis Jana Kunowskiego jako zastępcy dowódcy pułku polskiego służącego w armii Gustawa II Adolfa z 1615 r.; Tartu Ülikooli Raamatukogu, f. 6 (De la Gardie), Cordt V, k. 66v.

Il. 2. Podpis Jana Kunowskiego jako dyrektora synodu Jednoty Litewskiej z 1639 r.; LMAVB, f. 40, sygn. 1136, k. 21.

Il. 3. Podpis Jana Kunowskiego w tomie dzieł dedykowanych Krzysztofowi Korwinowi Gosiewskiemu z 1640 r.; Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, Polska Manuskript, sygn. E 8603, k. 168v.

poświadcza, że kondotier na służbie Gustawa II Adolfa, żołnierz litewski w rocie Aleksandra Gosiewskiego, poeta, trzykrotny deputat do Trybunału Litewskiego i trzykrotny dyrektor Jednoty Litewskiej to ta sama osoba (zob. il. 1–3). Pierwszy to list adresowany po polsku do Ewerda Horna z 4 marca 1615 r.²⁴ Drugi to korespondencja wysłana do Roberta Moora, a sporządzona przez Kunowskiego w języku łacińskim 5 sierpnia 1615 r.²⁵ W końcu trzeci to autograf z dziełami poetyckimi zadedykowany Krzysztofowi Korwinowi Gosiewskiemu w 1640 r.

pisał M. Paradowski, *Służbę naszą i usarów naszych...*, <http://kadrinazi.blogspot.com/2012/03/> (wpis z 20 III 2012; dostęp: 8 II 2018). Za zwrócenie uwagi na podpisy sporządzone w 1615 r. i wysłanie ich do porównania z innymi autografami Jana Kunowskiego dziękuję mgr. Michałowi Paradowskiemu.

²⁴ Tartu Ülikooli Raamatukogu, f. 6 (De la Gardie), Cordt V, J. Kunowski do E. Horna, Kałpno, 4 III 1615 r., k. 66–66v; kopia: Krigsarkivet, Stockholm, Gustav Adolfsverket, Avskriftsamlingen 279, C 1–3, k. 14–14v. Autorzy *Sveriges Krig 1611–1632*, t. 1: *Danska och Ryska Krigen*, Stockholm 1936, wykorzystali ten list błędnie, odnotowując autora korespondencji („Jan Kusnovskij”); *ibidem*, s. 509. W rękopisie znajduje się przetłumaczony list Kunowskiego na język niemiecki; Krigsarkivet, Stockholm, Gustav Adolfsverket, Avskriftsamlingen 279, C 1–3, k. 15–15v.

²⁵ Tartu Ülikooli Raamatukogu, f. 6 (De la Gardie), Cordt V, J. Kunowski do R. Moora, z obozu, 5 VIII 1615 r., k. 68–68v; kopia: Krigsarkivet, Stockholm, Gustav Adolfsverket, Avskriftsamlingen 279, C 1–3, k. npag. Ma on datację „A[nno] 1615 5”, po czym następuje wymieniona pierwsza litera miesiąca. Jest to albo litera N[ovember], albo A[ugust] – biorąc jednak pod uwagę fakt, że Robert Moor zginął pod Pskowem 14 VIII 1615 r. właściwą datacją jest 5 VIII 1615 r.; zob. А.Н. Кирпичников, *Оборона Пскова в 1615 г. (по новым русским и шведским материалам)*, w: *Средневековая и новая Россия. Сборник научных статей к 60-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова*, Санкт-Петербург 1996, s. 426; *Sveriges Krig 1611–1632...*, t. 1, s. 525.

Badanie motywacji służby wojskowej szlachty polsko-litewskiej u boku Gustawa II Adolfa wymaga odrębnego studium²⁶. Wielu przedstawicieli narodu politycznego służyło w armii Dymitra I i Dymitra II, lecz nigdy nie odcinali się oni od związków z Rzeczypospolitą i królem²⁷. Tymczasem złożenie przysięgi wierności Gustawowi II Adolfowi miało konotację jednoznacznie negatywną²⁸. Rywalizacja Zygmunta III Wazy o tron szwedzki była wciąż żywa, a Korona i Wielkie Księstwo Litewskie prowadziły ze Szwecją długotrwałą wojnę (przerywaną krótkotrwałymi rozejmami)²⁹. Prawdopodobnie z tego powodu Jan Kunowski w swojej twórczości nie czyni jakiegokolwiek bezpośredniej wzmianki o swoim epizodzie kondotierskim³⁰.

Jan Kunowski bardzo szybko zajął wśród najemników wyeksponowane stanowisko³¹. W liście z 4 marca 1615 r. do Ewerda Horna podpisał się jako tymczasowy dowódca wojsk polsko-litewskich (zob. il. 1)³². Był to awans spowodowany okolicznościami, gdyż pułkownik (prawdopodobnie Hieronim Dembiński) opuścił oddziały w celu prowadzenia negocjacji z dowódcami szwedzkimi³³. Natomiast w liście do Roberta Moora z 5 sierpnia 1615 r. Kunowski występuje w imieniu „meos homines liberos” (moich wolnych ludzi – tłum. Grzegorz Franczak), co być może sugeruje, że był już dowódcą zgrupowania wolontariuszy wspierających armię Gustawa II Adolfa³⁴. Od razu nasuwa się pytanie o przymioty młodego wówczas Jana Kunowskiego. Oprócz cech charakteru dobrze ocenianych przez brać szlachecką okresu dymitriad w grę wchodzić musiały również inne kwestie. Przede wszystkim miał on dobre kontakty z dowództwem szwedzkim, co zapewne wynikało

²⁶ O skali zjawiska pisze: T. Bohun, *Polish-Lithuanian Mercenaries in the Service of Jacob de la Gardie*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. История” 63, 2018, nr 3, s. 718–728.

²⁷ A. Czekaj, *Obywatele czy kondotierzy. Postawy obywatelskie i moralne żołnierzy narodowego autorytetu wojsk Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002, s. 96.

²⁸ Treść przysięgi składanej przez żołnierzy polskojęzycznych zob. Tartu Ülikooli Raamatukogu, f. 6 (De la Gardie), Cordt V, k. 111–111v.

²⁹ Karol IX Sudermański został koronowany na króla Szwecji dopiero w 1607 r. Jego rządy oceniano w Rzeczypospolitej jako krwawe – na śmierć skazano 140 osób, a opuściło kraj 500–600 mężczyzn; zob. W. Krawczuk, *Wstęp*, do: *Slaktarebenck, czyli krwawe jatki księcia Karola Sudermańskiego*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 2017, s. 10–11.

³⁰ Odnajdujemy jednak w twórczości wielokrotne wspomnienia o jego szwedzkim dowódcy Ewerdzie Hornie, który jako sojusznik Carstwa Moskiewskiego walczył z oddziałami polsko-litewskimi.

³¹ Szerzej zob. K. Łopatecki, *Kariera...*, s. 50–57.

³² Tartu Ülikooli Raamatukogu, f. 6 (De la Gardie), Cordt V, J. Kunowski do E. Horna, Kałpno, 4 III 1615 r., k. 66–66v.

³³ Mowa prawdopodobnie o rotmistrzu rotty husarskiej, a jednocześnie pułkowniku Hieronimie Dembińskim.

³⁴ Tartu Ülikooli Raamatukogu, f. 6 (De la Gardie), Cordt V, J. Kunowski do R. Moora, z obozu, 5 VIII 1615 r., k. 68–68v.

z jego ewangelicko-reformowanego wyznania, nie bez znaczenia była też jego znajomość języka łacińskiego. Zajmowana pozycja potwierdza również, że był niewątpliwie osobą inteligentną, spostrzegawczą, obdarzoną zmysłem strategicznym.

Z perspektywy badawczej niniejszego artykułu ważniejsze od bieżącej działalności pułku polsko-litewskiego są informacje, że Kunowski znajdował się pod bezpośrednim zwierzchnictwem Roberta Moora³⁵. Ten zaś jako jeden z głównych inżynierów wojskowych (pułkownik-kwatermistrz) armii szwedzkiej dowodził blokadą Pskowa i początkiem oblężenia (właściwe działania prowadzono od 30 lipca/9 sierpnia do 17/27 października 1615 r.)³⁶. Podejmowane czynności opierały się na budowanych ostrogach (ostrózkach).

Udział Kunowskiego w działaniach wojennych pod Pskowem oraz bliskie relacje z Robertem Moorem są istotne z uwagi na przełom kartograficzny, który dokonał się w tym czasie w Szwecji³⁷. Z tego okresu znamy aż pięć planów miasta i okolic Pskowa, w których odnotowano nie tylko stan fortyfikacji miejskich, ale również oznaczono okoliczne obozy i ostróżki wojskowe (il. 4). Wszystkie one, pomimo różnic, wykazują znaczne podobieństwo, które uprawdopodobnia tezę, że mógł istnieć jeden rękopiśmienny archetyp, prawdopodobnie autorstwa Roberta Moora³⁸. Powstałe w wyniku wojny mapy stały się swoistą ciekawostką, którą uczestnicy wydarzeń podkreślali. Przykładowo Johan Rudbeck (Rudbeckius) w liście napisanym do profesora logiki z Uniwersytetu w Uppsali, opisującym oblężenie Pskowa, umieścił również mapę okolic wraz z dokładną legendą³⁹. Świadczy to o zainteresowaniu nową formą obrazowania przestrzeni, która częściowo zastąpić może rozbudowany opis⁴⁰. Oprócz powyższego źródła znane są

³⁵ Robert Moor nazywany był „Kaptimirem”, tak też określa go Jan Kunowski; Я.Н. Рабинович, *Порхов на завершающем этапе Смутного времени (1615–1618 годы)*, „Известия Саратовского университета” 8, 2008, s. 40, przyp. 18.

³⁶ *Sveriges Krig 1611–1632...*, t. 1, s. 495–534.

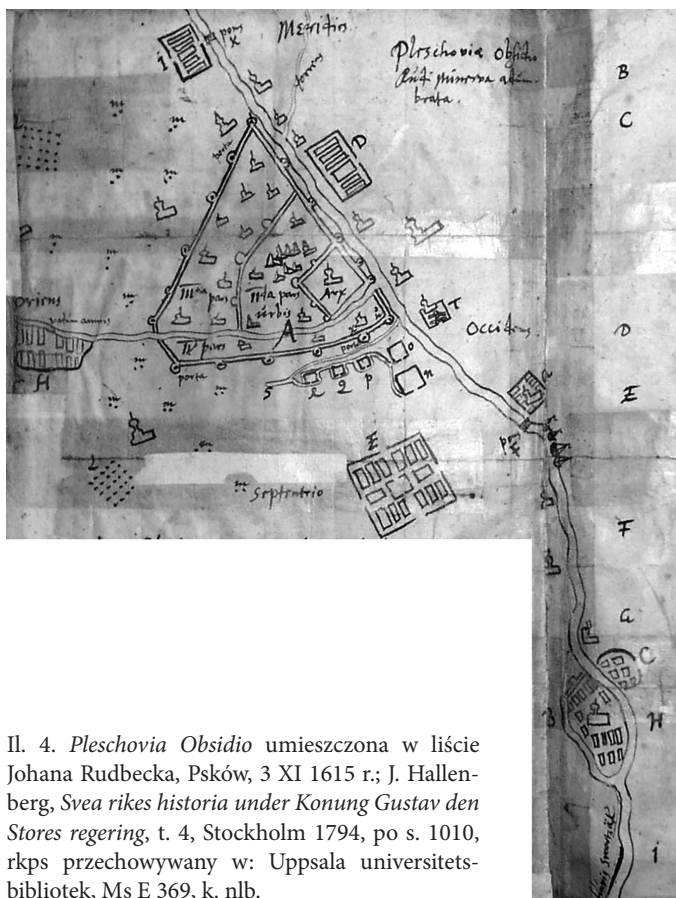
³⁷ Wojna Szwecji z Carstwem Moskiewskim i Rzeczpospolitą szlachecką z początków XVII w. łączy się z pierwszymi zachowanymi planami i mapami o charakterze wojskowym. Z 1609 r. pochodzą mapy okolic Parnawy i Tweru, z 1611 r. trzy mapy Nowogrodu, a z 1612 r. jeden plan Iwanogrodu; Krigsarkivet, Stockholm, *Sveriges krig*, 1:21a, 1:21b.

³⁸ А.Н. Кирпичников, *op. cit.*, s. 426.

³⁹ J. Rudbeckius do M.J. Zabrasynthio, Psków, 3 XI 1615 r., w: J. Hallenberg, *Svea rikets historia under Konung Gustav den Stores regering*, t. 4, Stockholm 1794, s. 1005–1011, mapa po s. 1010. Rękopiśmienna wersja zachowała się w: Uppsala universitetsbibliotek, Ms E 369, k. npag. (mapa zatytułowana *Pleschovia Obsidio*).

⁴⁰ Analogiczna sytuacja miała miejsce podczas wojny z Gdańskiem w latach 1576–1577. Wówczas przedstawiając relacje militarne, posiłkowano się szkicami kartograficznymi. Tak zrobili ambasadorzy saskiego elektora Augusta Wettina – Abraham von Bock i Andreas Pauli. Podobnie 17 IX 1577 r. Ferdynand von Schönaich umieścił w liście rzut izometryczny położenia Gdańska i Latarni, obozów wojskowych i armii polowych na tle sieci rzecznej w delcie Wisły; K. Łopatecki, *Mapy w planowaniu działań operacyjnych armii polskiej i litewskiej do początków panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19, 2017, nr 3, s. 589–591; W. Behring, *Beiträge zur Geschichte des Jahres 1577. II: Die Berichte der kursächsischen Gesandten Abraham von Bock und Dr. Andreas*

Il. 4. *Pleschovia Obsidio* umieszczona w liście Johana Rudbecka, Psków, 3 XI 1615 r.; J. Hallenberg, *Svea rikets historia under Konung Gustav den Stores regering*, t. 4, Stockholm 1794, po s. 1010, rkps przechowywany w: Uppsala universitetsbibliotek, Ms E 369, k. nlb.

jeszcze cztery inne plany okolic Pskowa, w tym dwa z dołączoną legendą w języku francuskim⁴¹. Obecność Jana Kunowskiego pod Pskowem, wyeksponowane stanowisko, korespondencja z Ewerdem Hornem i Robertem Moorem świadczą o nabytym doświadczeniu kartograficznym związanym z prowadzeniem wojny manewrowej (odcięcie miasta od zaopatrzenia), a także oblężeniem Pskowa⁴².

Pauli über die Friedensvermittlung zwischen König Stephan Bathory und der Stadt Danzig, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 45, 1903, s. 111–112.

⁴¹ Krigsarkivet, Stockholm, Sveriges krig, 1:30, *En ce pourtrait on peut voir Le siege que Sa Ma:té de Sweden à fait devant La Ville de Plescou en L'an 1615. avec les Quartiers, forts et Forteresses y faites. comme s'ensuit; ibidem*, 1:31; *ibidem*, 1:32, *L'attaque de Plescow L'an 1615; Affrijtningh uthaff Plaschow Belagringsh*, w: J. Hallenberg, *op. cit.*, s. 1011–1013 (mapa po s. 1012).

⁴² Odnotaować należy hipotezę Tomasza Bohuna, który uważa, że Jan Kunowski i inni oficerowie służący Szwedom byli szpiegami Aleksandra Gosiewskiego, który chciał pozyskać informacje o działaniach wojennych prowadzonych pomiędzy armią Gustawa II Adolfa a wojskami Michała I Romanowa; T. Bohun, *op. cit.*, s. 726.

Po epizodzie szwedzkim Jan Kunowski w 1616 r. zaciągnął się do armii Wielkiego Księstwa Litewskiego⁴³. Uczestniczył jako towarzysz husarski w rocie Aleksandra Gosiewskiego⁴⁴. Armia gromadziła się w okolicach Orszy i liczyła nie więcej niż 2100 jeźdźców i 200 pieszych. Hetman wielki Jan Karol Chodkiewicz mianował Gosiewskiego regimentarzem i po wykonaniu popisu oraz koła generalnego oddziały ruszyły, kierując się na oblężony Smoleńsk⁴⁵. Kunowski jako niedawny pułkownik wolontariuszy służących w armii Gustawa II Adolfa był cennym nabytkiem, tym bardziej że plan Gosiewskiego polegał na ulokowaniu wojska na tyłach nieprzyjaciela rozłożonego wokół Smoleńska w celu odcięcia żywności i posiłków⁴⁶. Pomysł żywo przypomina działania podejmowane rok wcześniej przez Roberta Moora pod Pskowem.

Jan Kunowski w utworze *Odsiecz smoleńska* opisuje wydarzenia od końca września 1616 do maja 1617 r. Dzieło to zostało wydane przez Martę M. Kacprzak. Niestety w edycji nie uwzględniono całego utworu, pominięto kilka elementów, w tym m.in. mapę. Pozostałe wydałem wraz z Wojciechem Walczakiem w latach 2007–2008. Szczegółowa charakterystyka *Odsieczy smoleńskiej* przedstawiona jest w tab. 1.

Pogrubiona w tabeli nazwa to tytuł mapy własnoręcznie wykonanej przez Kunowskiego i dołączonej do dzieła⁴⁷. Jak już podkreślono we wstępie, jest to jedyny znany mi przykład polskojęzycznego utworu poetyckiego, do którego dołączone zostało źródło kartograficzne jako integralna część narracji. Co więcej, mapa nie została dodana do utworu na końcu lub początku jako zwykła ilustracja lub swoisty apendyks, lecz jest umieszczona w środku dzieła, tuż przed zasadniczym opisem wydarzeń z lat 1616–1617. Dzięki temu Kunowski chciał ukazać działania manewrowe armii Gosiewskiego, która dzięki wybudowaniu szeregu ostróżek zmusiła wojska moskiewskie do odstąpienia od oblężenia⁴⁸. Czytelnik zaś zobowiązany jest do uważnego przestudiowania mapy, aby zrozumieć opisane wydarzenia (zob. tab. 2 i il. 8–11). W mojej ocenie ukazane zostało myślenie wojskowe, które

⁴³ Prawdopodobnie miało to miejsce dopiero w sierpniu 1616 r. Wówczas bowiem Aleksander Gosiewski dostał listy przypowiednie i planował zaciąg swego oddziału; AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Wsielubie, 5 VIII 1616 r., s. 11–13.

⁴⁴ Jan Kunowski podkreśla, że utwór stworzony został „Przez Towarzysza pod sprawą Je[go] M[ilości]ci natenczas będącego pod Smoleńskiem”; Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, Polska Manuskript, sygn. E 8603, k. 169; zob. też RGADA, ML 99, k. 590v.

⁴⁵ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Orsza, 25 IX 1616 r., s. 16–17; А.Г. Пшэпюрка, *Вайскова-палітычная дзейнасць Аляксандра Дажбога Сапегі падчас вайны з Маскоўскай дзяржавай 1609–1618 гг.*, „Arche” 2016, nr 3, s. 209.

⁴⁶ P. Gawron, *Wojska zaciągu cudzoziemskiego...*, s. 83.

⁴⁷ Pierwsza wzmianka o mapie zob. K. Łopatecki, *Wstęp...*, s. 29–30; szerzej zob. K. Łopatecki, W. Walczak, *op. cit.*, s. 199–204.

⁴⁸ Warto odnotować, że wielu poetów w XVI w. interesowało się nie tylko zmaganiem w polu, ale przede wszystkim oblężeniami. Stały się one częstym tematem w poezji renesansowej; zob. J. Niedźwiedź, *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pachołowieckiego (1580). Propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19, 2017, nr 1, s. 136–138.

Tabela 1. Elementy utworu Jana Kunowskiego pt. *Odsiecz smoleńska*

Tytuł utworu	Data powstania	Karty w rękopisie	Edycja krytyczna
Odsiecz smoleńska [tytuł]	17 VII 1617	169	<i>Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku. Ze zbiorów Archiwum Narodowego Szwecji Skoklostersamlingen</i> , wyd. M.M. Kacprzak, Warszawa 2006, s. 45
Na starożytnie domowstwa Je[go] M[oś]ci Pana Gosiewskie[go] herby	17 VII 1617	169v	J. Kunowski, <i>Ekspedycja inflantska 1621 roku</i> , oprac. W. Walczak, K. Łopatecki, wstęp K. Łopatecki, Białystok 2007, s. 212–213
Przedmowa	20 VII 1617	170–170v	<i>Ibidem</i>
Łaskawemu czytelnikowi i zawisnemu zoilusowi	[1617]	171	<i>Sprawa smoleńska...</i> , s. 45
Sława	[1617]	171	<i>Ibidem</i>
Położenia ostrogów wkoła Smoleńska tablica	[1616–1617]	171v	K. Łopatecki, W. Walczak, <i>Plan sytuacyjny oblężenia Smoleńska z 1616 roku</i> , „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 45, 2008, s. 203–204
Odsiecz smoleńska [tekst]	[17–20 VII 1617]	172–179	<i>Sprawa smoleńska...</i> , s. 46–60
Nagrobek czasu odsieczy poległym	[VII 1617]	179v	<i>Ibidem</i> , s. 61

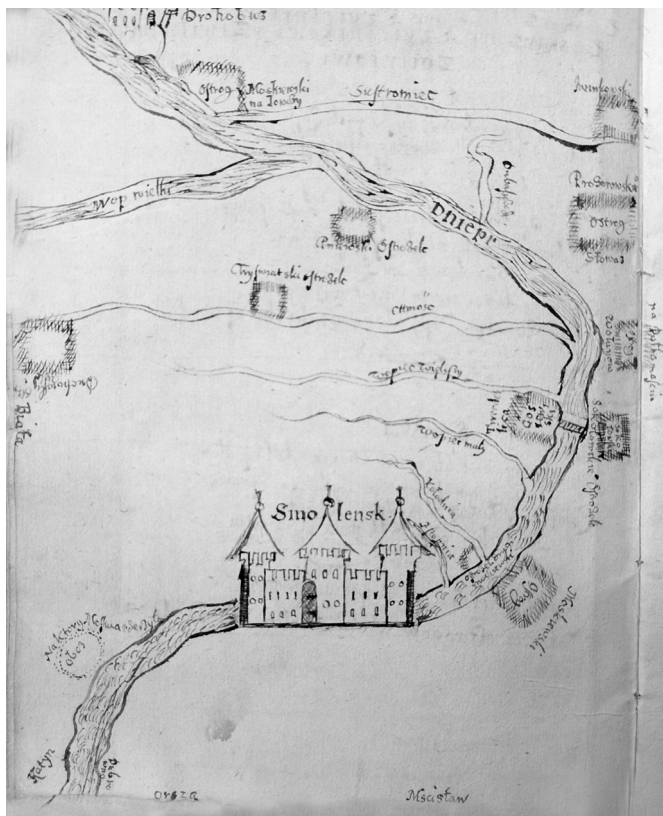
do czasu i przestrzeni podchodziło w sposób nowoczesny. Jednocześnie Kunowski stworzył traktat opisujący praktyczną stronę realizacji tego założenia.

Wykorzystanie kartografii podczas działań wojennych pod Smoleńskiem w latach 1616–1617

W liście z 12 grudnia 1616 r. do Krzysztofa Radziwiłła Aleksander Gosiewski przedstawił założenia strategiczne działań wojennych następująco:

Lubo się to wielom mądrym i uważnym za rzecz niepodobną być zdało z mniejszym wojskiem niż nieprzyjaciela zachodzić w tył obozów i stanowić się między obozami lubo ostrogami i z innych wszytkich stron zamkami i włościami jego, ale w nadzieje łaski i miłosierdzia bożego, a przy tym z innych pewnych wielu *consideratii* jakom zawsze rozumiał co z takrocnych sesji naszych na komisji pamiętno jest [...], iż lepiej o chlebie nieprzyjacielskim z nim wojną prowadzić aniż się o swoim ojczystym jemu oganiając bardziej siebie i ojczyznę aniż nieprzyjaciela trapić⁴⁹.

⁴⁹ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdelica, 12 XII 1616 r., s. 19.

Il. 5. Położenia ostrogów wkoło Smoleńska tablica; Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, Polska Manuskript, sygn. E 8603, k. 171v (fot. K. Łopatecki)

Plan działania polegał na przejściu wojsk litewskich na wschód za linię wojsk nieprzyjacielskich. Dzięki temu siły rosyjskie miały zostać rozdzielone, a rotę wykorzystywać mogły zasoby Carstwa Moskiewskiego. Regimentarz, prawdopodobnie z obawy o wyciek tej informacji do wroga, nie pisze o szczegółach manewrowych przedsięwzięcia. Gosiewski zaznaczył enigmatycznie, że koncepcje takiej wojny prowadzone były podczas obrad komisji polsko-litewskiej i rosyjskiej. W *Odsieczy smoleńskiej* Kunowski podkreśla, że zasadniczy plan działania strategicznego został przygotowany przez Jana Karola Chodkiewicza⁵⁰. Potwierdza to sam głównodowodzący, który we wrześniu 1616 r. oceniał siły litewskie na 2500 żołnierzy, a zamierzał ich wykorzystać do realizacji dwóch celów. Pierwszym było dostarczenie żywności, prochu, amunicji i pieniędzy dla

⁵⁰ „Chodkiewicza też, hetmana sławnego, / Siła pomogła nauka do tego: / On informował, jako postępować, / Szczęścia próbować”; Os, s. 47, w. 53–56.

smoleńszczan⁵¹, drugim zaś wysłanie „za ostrózek moskiewski dla ściśnienia nieprzyjaciela”. Dodaje przy tym: „na co pana Gosiewskiego po dni kilka wyprawuję”⁵². Należy zauważyć, że Krzysztof Radziwiłł już w 1615 r. proponował udać się wojskiem „w tył lub w bok” nieprzyjaciela i spróbować zniszczyć „drugi Smoleńsk” przy pomocy blokady i szturmu⁵³. Książę podkreślał, że idealnym posunięciem byłoby założenie obozu w górę Dniepru – w stosunku do obozu moskiewskiego – co zostało w 1616 r. zrealizowane przez Gosiewskiego.

Za kolejnego pośredniego twórcę pomysłu strategicznego Kunowski uznaje Stanisława Żółkiewskiego⁵⁴. Jest to sąd nad wyraz trafny, z uwagi na fakt, że to hetman wielki koronny doskonale zdefiniował strategię rosyjską polegającą na budowie ostrogów⁵⁵. W 1609 r. posiłkowa armia szwedzka nauczyła oddziały rosyjskie wykorzystywania fortyfikacji polowych do walki z oddziałami polsko-litewskimi⁵⁶. Żółkiewski zauważył nową taktykę Michała Skopina-Szujskiego, pisząc:

za grodkami dawał im [wojskom polsko-litewskim na służbie Dymitra II – K.Ł.] dobry odpór, bitwy nie zwodził z nimi, jeno ich tak tymi grodkami ścisłał. Grodki te były na kształt fortów albo kasztelów jakichsić. Szum tego fortelu Moskwy nauczył, bo iż w polu byli im nasi srodzy, za tymi municyjami, z którymi nasi nie wiedzieli, co czynić, byli *loco tutu* [w bezpiecznym miejscu – K.Ł.], a wycieczki czyniąc z tych grodów na picowniki, nie dali się nigdzie naszym wychylić⁵⁷.

Kunowski stara się w swym dziele przybliżyć działania operacyjne prowadzone przez Gosiewskiego, które polegały na zakładaniu ostrogów i przejmowaniu kontroli nad drogami, a także blokowaniu sił znajdujących się w twierdzach⁵⁸. Główną tezę swego dzieła wyraża słowami:

⁵¹ Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, Razn. F. IV, nr 167, Ordinatia Ich M[os]ców PP. Hetmanów i Ich M[os]ców PP. Komisarzów strony Smoleńska i żołnierzy, k. 261v–262, ocenia załogę miasta na 1500 żołnierzy, w tym 350 husarzy, 100 rajtarów, 50 kozaków i 1000 drabów.

⁵² BN, Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, rkps 960, J.K. Chodkiewicz do J. Wołłowicza, Orsza, 24 IX 1616 r., s. 501.

⁵³ Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, Razn. F. IV, nr 167, Mowa Księcia Jego Mości z własnego manuscriptu jego wypisana, gdzie są przyczyny, czemu było trzeba zrazu zaraz w tył nieprzyjacielowi obóz położyć i czemu teraz obozu nie godzi się ruszać. Lecz to oboje quantumvis salutare miesca nie miało, k. 269–271.

⁵⁴ „A Żółkiewskiego, wodza koronnego, / Ćwiczenie nie mniej dzieła wojennego / W nim się oparło, gdy w jego osobie / Miał rząd o sobie”; Os, s. 47, w. 57–60.

⁵⁵ P. Gawron, *Państwo moskiewskie w świetle pamiętników polsko-litewskich z okresu Smuty (1603–1618)*, w: *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim...*, s. 91.

⁵⁶ В.В. Пенской, *Попытка военных реформ в России начала XVII века*, „Вопросы истории” 2003, nr 11, s. 131–133.

⁵⁷ S. Żółkiewski, *Początek i progres wojny moskiewskiej*, oprac. A. Borowski, Kraków 1998, s. 65.

⁵⁸ W innym miejscu Kunowski powtarza stale odnotowywaną przez teoretyków wojskowości tezę o decydującym znaczeniu naczelnego wodza wyprawy: „Właśnie jako łódź bez żeglarza błądzi, / Tak wojsko głupie, gdy pułkownik rządzi. / Słodko brzmi cytra w ręku umiętnych, / Wojsko u sprzętnych / Posłuszne bywa wodzów i przeważne, / Wszelkie im bywa przekazanie ważne. / Z łuku ten trafia, kto więc dobrze mierzy, / Tak efekt pierzy”; Os, s. 52, w. 221–228.

Już cytarea większe głoś nauki,
 Jakiej Gosiewski dalej zażył sztuki,
 Jako z ostrogów wyżuł Buturlina –
 Wdzięczna nowina.

**Nie toć to rozum: przed nogami baczyć,
 Ale na przyszłych rzeczach jeszcze znaczyć,
 Tam umysł skłaniać, gdzie tego potrzeba –**
 Dar zacny z nieba.
 (Os, s. 50, w. 169–176, podkr. K.Ł.)

Oczywiście wykonanie tak skomplikowanego przedsięwzięcia nie byłoby możliwe bez pomocy kartograficznej. Świadczą o tym dwa listy Gosiewskiego. W pierwszym, adresowanym na dwór królewski, z końca listopada 1616 r., odnotował informację o działaniach wojennych wokół Smoleńska, do których „**delineację Smoleńska i obozów nieprzyjacielskich jako i swego** [obozu – K.Ł.] **posyła**”⁵⁹. Kolejny list wysłał do Krzysztofa Radziwiłła w połowie grudnia. Prezentując sytuację militarną, dodał: „Mój Miłościwy Pan z **delineacją miejsca Smoleńska obozów nieprzyjacielskich i naszego** którą Waszej Książęcej Mości na papierze posyłam dostatniej wyrozumieć będziesz raczył”⁶⁰ (podkr. K.Ł.). Oznacza to, że od początku ofensywy Gosiewskiego starano się odnotować położenie wojsk swoich i nieprzyjacielskich. Było to niezbędne, gdyż obie strony dzieliły armię na niewielkie załogi – 100–200-osobowe – stacjonujące w ufortyfikowanych ostrózkach. Te zaś miały blokować poczynania wrogiej armii i uniemożliwiać zdobywanie żywności⁶¹. Najstarszy odnotowany obiekt na mapie to „obóz na który Moskwa uderzyła”, co dotyczy wydarzeń z 25 października 1616 r., kiedy wojska Gosiewskiego po przybyciu w okolice Smoleńska zostały zaatakowane przez siły moskiewskie (tab. 2, nr 4). Wojska litewskie stworzyły połowe umocnienia dopiero w Twerdelicy około 31 października 1616 r. (tab. 2, nr 6)⁶². Prawdopodobnie więc już w październiku stworzono mapę operacyjną, na którą sukcesywnie nanoszono nowe umocnienia, zarówno litewskie, jak i moskiewskie. Ze sztabu Gosiewskiego wraz z korespondencją wychodziły kopie map, które miały stanowić zobrazowanie działań prowadzonych pod Smoleńskiem. Niestety mapy („delineacje”) dołączane do listów nie zachowały się.

Nabyte przez Kunowskiego doświadczenie w armii szwedzkiej predysponowało go do tworzenia (współtworzenia) mapy. Prawdopodobnie znalazł się on

⁵⁹ Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, sygn. E 8600, A. Gosiewski do A. Boboli, Twerdelica, 30 XI 1616 r., k. 72v.

⁶⁰ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdylica, 12 XII 1616 r., s. 20.

⁶¹ J. Naronowicz-Narowski, *Budownictwo wojenne*, [wyd. A. Gwóźdź], wyd. 2, Oświęcim 2016, s. 149–153, 225–228; J. Sobieski, *Diariusz ekspedycyjnej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617–1618*, oprac. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2010, s. 26, 28–29, 31–32 n.

⁶² AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdylica, 12 XII 1616 r., s. 19–20.

w najbliższym otoczeniu Gosiewskiego, wchodząc w skład rady wojennej⁶³. Kompetencje Kunowskiego były powszechnie uznane. Aby ocenić jego umiejętności wojskowe, należy przywołać sytuację z lipca 1621 r. Wówczas Filon Drucki Sokoliński na polecenie Krzysztofa Radziwiłła zaciągał w 1621 r. towarzyszy husarskich. Niektórzy otrzymywali 70 zł żołdu, a podkupywani od Lwa Sapiehy żołnierze dodatkowo jednorazową „kontentację” w wysokości 150 zł. Specjalne negocjacje prowadzone były z Janem Kunowskim, któremu oprócz żołdu Radziwiłł chciał wypłacić 300 zł! Sam zainteresowany żądał niebotycznej wręcz kwoty 500 zł⁶⁴. Henryk Wisner, analizując to źródło, zastanawia się: „nie wiadomo, co reprezentował sobą ów Kunowski, że chciano mu dać w porównaniu z innymi podwójną kwotę, a nawet dyskutowano o potrójnej”⁶⁵. W rzeczywistości doświadczenie nabyte w latach 1615–1618 uzasadniało astronomiczną jak dla zwykłego towarzysza jazdy kwotę.

Oceniając *Położenia ostrogów wkoło Smoleńska* jako źródło kartograficzne, należy zauważyć, że jest to mapa wykonana w sposób prymitywny. Jest wprawdzie pozbawiona orientacji, ta jednak jest bardzo łatwa do ustalenia poprzez zaznaczenie na krawędziach karty kierunków najważniejszych miast. Oprócz centralnie umieszczonego Smoleńska odnotowano Dorohobuż, Katyń, Białą, Mścisław, Dubrowno, Orszę. Jedynym miastem odnotowanym w dziele, a niezaznaczonym na mapie jest Wiaźma. Przeprowadzona analiza (zob. il. 6) wskazuje na orientację mapy: wschodnią – północno-wschodnią. Siatka przestrzenna została uporządkowana poprzez odnotowanie głównych rzek (Dniepr, Wop Wielki⁶⁶), ale również znacznie mniejszych cieków wodnych: Sustromiec, Chmość, Wopiec Większy, Wopiec Mały, Kołodnia, Stopnia (Stobna), Dubażyszczę⁶⁷. W końcu kluczowe znaczenie odgrywają ufortyfikowane lokacje. Wśród ostróżków wymieniono siedem: duchowski, tryświatski, pniewski, iwankowski, na Dołhomociu (Wołujewa), Słoważy (Prozorowskiego), moskiewski (pod Dorohobużem), jeden nie został odnotowany (na Buławicy)⁶⁸. Ich nazwy prawdopodobnie pochodzą

⁶³ Przykładowo: w 1622 r. wiadomo, że jako bliski współpracownik Gosiewskiego wypełniał powierzone mu obowiązki wojskowe w Inflantach; AGAD, AR, dz. V, sygn. 17656, s. 20.

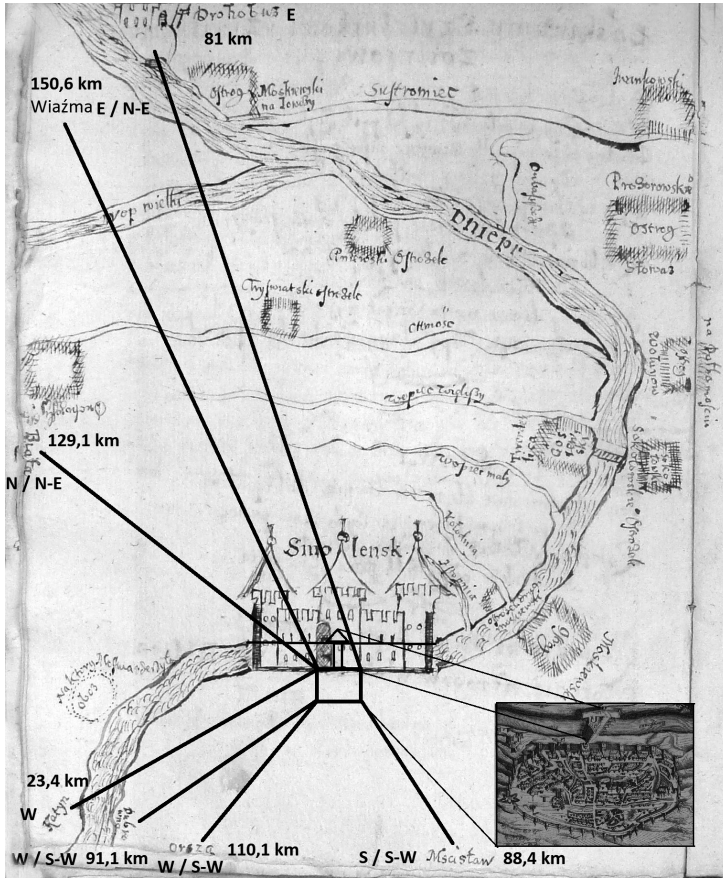
⁶⁴ AGAD, AR, dz. V, sygn. 14768, F. Drucki Sokoliński do K. Radziwiłła, Wilno, 8 VII 1621 r., s. 3: z „p[anem] Kunowskim już kilka dni się tarzę, daję mu imieniem W.X.Mś. przy żołdzie królewskim contentacji zł 300, do czego się żadnym sposobem schylić nie chce, od zł 500 przy żołdzie królewskim”.

⁶⁵ H. Wisner, *Rzeczpospolita Wazów*, t. 2: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia*, Warszawa 2004, s. 113.

⁶⁶ Prawy dopływ Dniepru; *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. 13, Warszawa 1883, s. 939.

⁶⁷ W większości rzeki te są odnotowane na znakomitym blogu prowadzonym przez Jakuba Brodackiego: *Województwo smoleńskie w latach 1619–1654*, <http://smolensk.alchymista.pl/> (dostęp: 21 X 2017).

⁶⁸ Buławica znajdowała się we włości dołhomowskiej, czyli mapa Jana Kunowskiego nie obejmowała tego obszaru, który znajdował się poza prawą krawędzią mapy (na południowy wschód od Smoleńska); zob. <http://smolensk.alchymista.pl/wp-content/uploads/2014/07/danina-na-zpital-zolnierski-we-wlosci-dolhomowskiej.png> (dostęp: 21 X 2017).

Il. 6. Orientacja i lokalizacja przestrzenna mapy Jana Kunowskiego. Na mapie zaznaczono miasto Smoleńsk, położone na lewym brzegu Dniepru. Plan Smoleńska przechowywany jest w: Российская национальная библиотека, Картографические материалы, К 0-План 1/24.

od położonych w okolicy osad. Dodatkowo zaznaczono „obóz, na który Moskwa uderzyła”. Kluczowe znaczenie mają jednak dwa ufortyfikowane obozy: moskiewski zwany przez Rosjan „drugim Smoleńskiem” lub „smoleńskim taborem”, który był ulokowany na obu stronach Dniepru (Ostróg moskiewski i Ostrózek drugi moskiewski)⁶⁹, oraz litewski określany jako Twerdelica (oboczność –

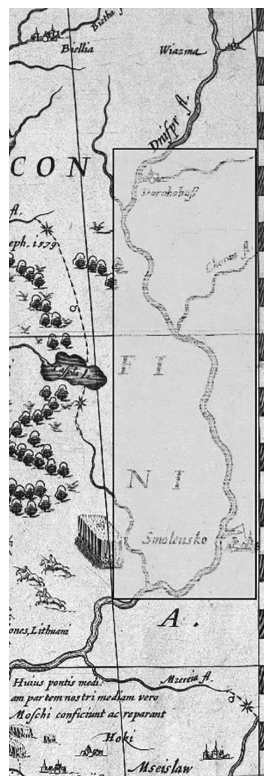
⁶⁹ Книги разрядные, по официальным оных спискам, изданные с высочайшего соизволения II-м Отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии, t. 1, Санкт-Петербург 1853, szp. 229; Os, s. 46, w. 31. Wcześniej Rosjanie posiadali co najmniej sześć ostrózków rozłożonych od Smoleńska do Orszy, jednak dzięki letniej ofensywie Gosiewskiego i Lisowskiego w rękach Moskwy pozostały dwa; K. Tyszkowski, *Wojna o Smoleńsk 1613–1615*, Lwów 1932, s. 133–134, 140.

Il. 7. Fragment *Magni ducatus Lithuaniae, caeterarumque regionum illi adiacentium exacta descriptio* (tzw. mapy radziwiłłowskiej), Amsterdam 1613, z zaznaczeniem zachodniej części obszaru odnotowanej przez Jana Kunowskiego; egz. przechowywany w: Uppsala universitetsbibliotek (alvin-record:98896).

Twerdylica)⁷⁰, również składający się z dwóch ostrogów położonych na obu brzegach Dniepru. Na prawym brzegu był ostróg Gosiewskiego, a na lewym – Sokołowski⁷¹. Kunowski zaznaczył również przerzucony przez rzekę most łączący obie fortyfikacje⁷². W ocenie samych Rosjan było to miejsce bardzo dobrze dobrane, znajdujące się na trasie łączącej „drugi Smoleńsk” z Dorohobużem, stanowiącym główny punkt sił rosyjskich⁷³.

Mapa pozbawiona jest również skali, możemy jednak obliczyć długość dłuższego jej boku (il. 6). Jedynymi większymi miejscowościami oprócz Smoleńska odnotowanymi na karcie jest Dorohobuż i Katyń, które są odległe od siebie w linii prostej o 104 km. Przy zachowaniu proporcji krótszy bok powinien liczyć 81 km, a zatem cała mapa przedstawiałaby obszar 8840 km². Karta z mapą ma wymiary 20,5 x 16 cm, co oznacza, że skala mapy wynosi 1:507 000. A zatem to źródło kartograficzne pod względem skali idealnie nadaje się do wykorzystania operacyjnego⁷⁴. Oczywiście przyjęcie skali na podstawie zaledwie jednego wymiaru, przy ówczesnym stanie zmapowania przestrzeni, jest więcej niż wątpliwe. Nie chodzi zatem o podanie dokładnego skalowania, ile o orientacyjną wielkość, którą oceniam na około 1:500 000.

Odniesienie tej mapy do mapy radziwiłłowskiej przygotowanej przez Macieja Strubicza, a wysztychowanej przez Tomasza Makowskiego, pokazuje, że

⁷⁰ Zob. M. Nagielski, *Kampania smoleńska Władysława IV (1632–1634) w świetle znanych i nieznanych źródeł archiwalnych*, „Barok” 13, 2006, nr 2, s. 66.

⁷¹ Prawdopodobnie komendantem tej fortyfikacji był Benedykt Sokołowski – rotmistrz 100-osobowego oddziału rajtarii; P. Gawron, *Wojska zaciągu cudzoziemskiego...*, s. 75, 78–79, 83–85.

⁷² Mosty przerzucone przez Dniepr istniały również w Smoleńsku i w obozie moskiewskim.

⁷³ *Книги разрядные...*, szp. 228–229.

⁷⁴ *Descriptio Ducatus Polocensis* Stanisława Pachołowieckiego z 1580 r. miało niemal identyczną skalę – 1:482 000; zob. T.M. Nowak, *Polska artyleria, inżynieria i kartografia wojskowa XVII w. Teoria i praktyka*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 22, 1979, s. 117; K. Łopatecki, *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pachołowieckiego (1580)*, „Terminus” 19, 2017, nr 1, s. 119.

zmapowana przez Jana Kunowskiego przestrzeń była właściwie *terra incognita*⁷⁵. Na mapie tej pomiędzy Dorohobużem a Smoleńskiem nie ma odnotowanych żadnych obiektów. Dzieło Kunowskiego-Gosiewskiego ponownie stawia pytanie o stworzenie mapy Smoleńszczyzny przez Adama Zarębę w 1621 r.⁷⁶ Przypadek map wojskowych powstałych w latach 1616–1617 wskazuje, że już w tym okresie zaczęto na potrzeby wojskowe stosować mapowanie tego obszaru. Uprawdopodobnia to więc powstanie mapy Zaręby, stworzonej na potrzeby kolonizacji i akcji nadań ziemskich na Smoleńszczyźnie.

Działania operacyjne w okolicy Smoleńska w latach 1616–1617

Analizując dzieło *Odsiecz smoleńska*, wydzieliłem 37 wydarzeń operacyjnych, które na podstawie dołączonej mapy prezentują losy wojny o Smoleńsk z końca 1616 i początku 1617 r. Przedstawiam je w poniższej tabeli nr 2. Następnie nanoszę te wydarzenia na dołączoną do utworu mapę, aby ukazać sposób wzajemnych zależności: poematu epickiego i źródła kartograficznego.

Kunowski na wstępie podaje szereg informacji wprowadzających. A zatem opisuje zdobycie Smoleńska w 1611 r. przez wojska Zygmunta III Wazy⁷⁷. Podkreśla, że już w 1613 r. oddziały moskiewskie odcięły Smoleńsk:

Lat kilka potym oblężeniem trapi,
Ostrogi stawiać, ledwo nie załapi.
Smoleńsku żywność z ciężkością dodają,
Dość bitew mają.
(Os, s. 46, w. 21–24)⁷⁸.

Odnotowuje bezowocne prace komisji polsko-litewsko-moskiewskiej⁷⁹. Akcentuje przesunięcie wojny na ziemie litewskie (i Smoleńszczyznę), dzięki czemu:

⁷⁵ Zob. J. Łuczynski, *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne” 78, 2013, nr 1, s. 73–99.

⁷⁶ B. Olszewicz, *Kartografia polska XV–XVII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, red. J. Ostrowski, Warszawa 2004, s. 37. Obecnie najbardziej wyczerpujące informacje o prawdopodobnym powstaniu mapy wykonanej przez Adama Zarębę 15 V 1621 r. podał Jakub Brodacki w *Topografia Księstwa Smoleńskiego Adama Zaręby*, <http://smolensk.alchymista.pl/topografia-ksiestwa-smolenskigo-adama-zareby/> (dostęp: 29 V 2018).

⁷⁷ Zob. С.В. Александров, *Смоленская осада 1609–1611*, Москва 2011, s. 136–226.

⁷⁸ Autor opisuje kontrofensywę rosyjską prowadzoną od lipca 1613 r. Wówczas armia dowodzona przez Dymitra Mamstriukowicza Czerkaskiego i Michała Matwiejewicza Buturlina udała się do Sierpiejska, zajęto Wiaźmę, Dorohobuż, w sierpniu opanowano Białą. W końcu oddziały moskiewskie dotarły pod Smoleńsk, gdzie dowodził Trojekurow; K. Tyszkowski, *op. cit.*, s. 76–77.

⁷⁹ Por. Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, Razn. F. IV, nr 167, Opisanie zupełne drogi ingressu i progresu komisji z Moskwą, k. 8–79; J. Sobieski, *op. cit.*, s. 140–141.

„Włość mając w ręku, smoleńskie dochody, / Wojnę prowadzą krom swej wielkiej szkody” (Os, s. 46, w. 29–30).

Zwraca uwagę, że wojsko i dowództwo moskiewskie co roku było wymieniane⁸⁰. W 1616 r. armia rosyjska dowodzona była przez Michaiła Matwiejewicz Buturlina i Isaka Semena Pogożewa oraz diaka Iwana Sofonowa. We wrześniu 1616 r. armia stacjonująca w „drugim Smoleńsku” liczyła 1244 dzieci bojarskich oraz atamanów pomiestnych, 1158 strzelców, 2673 atamanów i Kozaków oraz 35 puszkarzy⁸¹. Nominalnie więc siły rosyjskie liczące około 5000 osób były dwukrotnie większe niż te, którymi dysponował Aleksander Gosiewski. Wojska te zastąpiły armię kniazia Aleksego Jurewicza Sitckiego i okolicznego Artemija Wasilewicza Izmajłowa. Wówczas siły rosyjskie liczyły 1502 strzelców i 1785 Kozaków, oprócz tego było 608 dworzan i dzieci bojarskich, którzy stanowili asystę w negocjacjach pokojowych polsko-rosyjskich. Można więc zauważyć wzmocnienie sił rosyjskich stacjonujących pod Smoleńskiem.

Tabela 2. Operacje wojskowe prowadzone wokół Smoleńska pod koniec 1616 i na początku 1617 r. opisane w utworze Jana Kunowskiego *Odsiecz smoleńska*, s. 46–61

Lp.	Wydarzenie	Wersy
1.	Marsz armii Gosiewskiego przez Katyń wzdłuż prawego brzegu Dniepru	89–92
2.	Założenie tymczasowego obozu wojsk litewskich	120–121
3.	Atak na obóz moskiewski („drugi Smoleńsk”) oddalony o 6 mil – przegrana bitwa	122–126
4.	Kontratak moskiewski na obóz litewski	127–154
5.	Ucieczka wojsk moskiewskich – zgubienie drogi w mgłę i przejście dodatkowej mili za obóz	155–160
6.	Założenie przez Gosiewskiego ostrogu Twerdelica na dwóch brzegach rzeki Dniepr	177–180
7.	Wysyłanie czat przez Litwinów – kontrola dróg wokół ostrogu moskiewskiego	181–185, 189–192
8.	Budowa przez Litwinów ostróżka na Pniewie (na 100 osób) – kontrola drogi na Dorohobuż	193–196
9.	Budowa przez Litwinów ostróżka duchowskiego (około 150 osób) – kontrola drogi do Białej	197–200
10.	Atak czaty Wolmara Gadena pod Dorohobuż. Szturm na ostróżkę moskiewski zakończony sukcesem; zdobycie żywności, zburzenie umocnienia	205–216
11.	Czata Wolmara Gadena pod Wiaźmę, zwycięska potyczka	229–236

⁸⁰ „Co rok to starszy bywa na przemiany, / W ten czas Buturlin i Pohoży dany, / Tuszą posługę odprawić szczęśliwie, / Pracując chciwie”; Os, s. 47, w. 33–36.

⁸¹ *Книги разрядные...*, szp. 91–95, 211–212; A.G. Przepiórka, *op. cit.*, s. 90.

Lp.	Wydarzenie	Wersy
12.	Aktywność Moskwy – czaty wysyłane przez Michaiła Buturlina pod Twerdelicę, której umocnienie pozbawione było jazdy	237–240, 245–248
13.	Budowa litewskiego ostrogu na Tryświacie	249–252
14.	Budowa litewskiego ostrogu na Buławicy	253–254
15.	Zwycięska potyczka Litwinów – zdobycie żywności, pojmanie jeńców	273–277
16.	Odsiecz rosyjska prowadzona z Moskwy pod dowództwem trzech wojewodów dociera pod Dorohobuż	278–285, 297–300
17.	Wysłanie czaty Szczęsnego Wessela, zasadzka i pogrom wojsk litewskich	301–309
18.	Marszruta armii Gosiewskiego pod Dorohobuż – Rosjanie nie wydają bitwy	313–320
19.	Budowa przez Rosjan ostróżka pod Dorohobużem	321–324
20.	Atak armii Gosiewskiego na ostróżek pod Dorohobużem, ucieczka obrońców nocą	325–332
21.	Wyruszenie armii rosyjskiej z Dorohobuża w kierunku Smoleńska, na każdy nocleg zakładanie ufortyfikowanego obozu	341–344
22.	Założenie przez Prozorowskiego ostrogu pod Słoważą	353–356
23.	Budowa przez Wołujewa ostrogu na Dołhomościu	357–360
24.	Atak wojsk rosyjskich z Dołhomościa na Twerdelicę, zakończony porażką moskiewską	361–376
25.	Budowa przez wojska litewskie mostów i wysyłanie straży pod obozy moskiewskie	377–380
26.	W ciągu miesiąca jedna próba dostarczenia z ostrogu na Dołhomościu żywności na „drugi Smoleńsk”, zakończona niepowodzeniem	381–384
27.	Wysłanie przez Prozorowskiego czaty pod Buławicę (kierunek na Mścisław), zakończona potyczką i zwycięstwem wojsk litewskich	385–392
28.	Informacja o zbliżających się posiłkach (pułk lisowczyków)	421–428
29.	Dostarczenie przez Gosiewskiego żywności do Smoleńska	433
30.	Oglądanie obozu moskiewskiego („drugiego Smoleńska”) przez Gosiewskiego	434–437
31.	Panika w obozie moskiewskim i ucieczka ku twierdzy Biała	438–448
32.	Pogoń lekkiej jazdy za uciekającą armią Buturlina	449–450
33.	Atak armii litewskiej dowodzonej przez Gosiewskiego na Dołhomość, prowadzenie działań oblężniczych	451–456
34.	Odsiecz wojsk moskiewskich organizowana przez Prozorowskiego, odparcie ataku przez Litwinów	457–472
35.	Ucieczka armii Prozorowskiego, opuszczenie ostroga na Słoważy	473–480
36.	Kapitulacja obozu moskiewskiego pod Dołhomościem, 800 jeńców	481–492
37.	Ucieczka połowych oddziałów rosyjskich dowodzonych przez sześciu wojewodów w kierunku na Moskwę	493–496

Faza konfrontacji (tab. 2, nr 1–6)

Obie strony rozpoznają siły przeciwnika, podejmują wzajemne próby zdobycia obozów (nr 3, 4). Zwraca uwagę fakt, że armia Gosiewskiego podąża wzdłuż prawego brzegu Dniepru (nr 1; Os, s. 48, w. 90–92). Smoleńsk położony był po stronie lewej rzeki, tam też znajdowały się główne siły moskiewskie (zob. ostróg moskiewski – il. 8). Koncentracja sił litewskich nastąpiła w Orszy, a kolejne etapy podróży stanowiły odnotowane na mapie miejscowości – Dubrowna i Katyń. Po dotarciu w okolice Smoleńska pułk Gosiewskiego wykonał swoje pierwsze zadanie, czyli dostarczył żywność do miasta⁸². Chcąc jednak wykorzystać element zaskoczenia, Litwini zaatakowali mały ostrózek. Jego zdobycie oznaczałoby pełne przejście inicjatywy na ziemiach prawobrzeżnych. Niestety atak zakończył się niepowodzeniem. Rosjanie podjęli kontratak, wykorzystując upadek morale nieprzyjaciela po przegranej pierwszej bitwie, przede wszystkim zaś orientując się, że dysponują większą armią, obóz litewski, jak się wydaje, nie był silnie ufortyfikowany⁸³. Wydarzenie, które rozegrało się 25 października 1616 r., było niebezpieczne, mogło się bowiem zakończyć się klęską całej armii polowej, a w konsekwencji bezpośrednim zagrożeniem upadku Smoleńska. Jan Kunowski zwycięstwo w tej bitwie przypisuje Gosiewskiemu, który: „Czoło, posiłki mądrze to rozrządził, / Nic nie pobłądził” (Os, s. 50, w. 143–144). Według regimentarza po stronie rosyjskiej zginęło 2000 osób (liczba niewątpliwie bardzo zawyżona), zdobyto chorągwie, pojmano wielu jeńców⁸⁴. Uciekający Rosjanie nie trafili do swego ostróżka, przeszli podobno milę dalej, co wynikało z gęstej mgły. Porażkę tę wykorzystał Gosiewski, wchodząc na tyły nieprzyjaciela i założył 30 października po obu stronach Dniepru Twerdelicę.

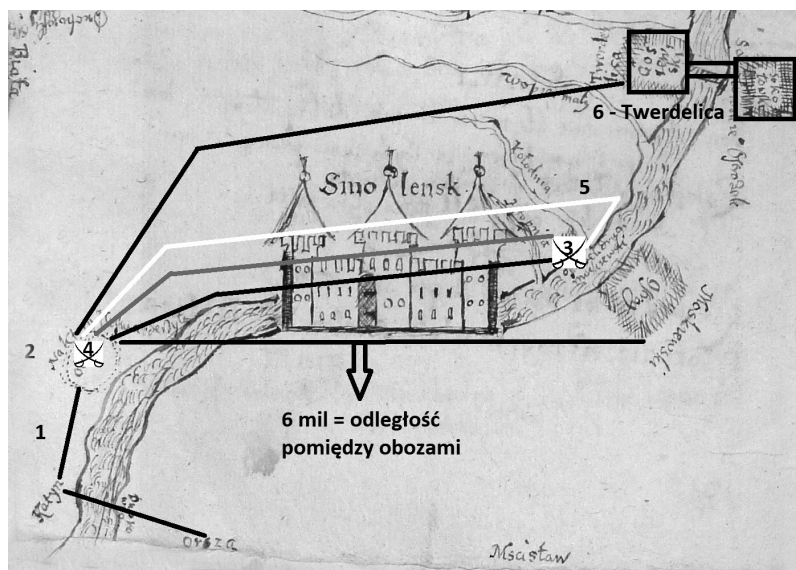
Faza przejścia inicjatywy operacyjnej przez wojska litewskie (tab. 2, nr 7–15)

Kunowski oceniał, że obie strony mają ufortyfikowane obozy przerzucone po obu stronach Dniepru, stosując przy tym identyczną strategię działania. „Równiście sobie municyją oba, / Kogo przemoże ta spólna ozdoba?” I odpowiadał na pytania: „**Temu po woli los szczęśliwy padnie, / Kto polem władnie**” (podkr. K.Ł.; Os, s. 51, w. 187–188). Przejęcie kontroli nad szlakami stanowiło klucz do zwycięstwa

⁸² Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, sygn. E 8600, A. Gosiewski do A. Boboli, [Twerdelica], 24 X 1616 r., k. 72v.

⁸³ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdelica, 12 XII 1616 r., s. 19: „Śpieszyłem się dniem i nocą stanąć obok z nieprzyjacielem i lubo to z pierwszej utarczki, nieprzyjaciel jakiegokolwiek szczęścia zażywszy i małość liczby wojska Jego Kró[lewskiej] M[itość]ci, a wielkość swego upatrując wielką nadzieją, wyniosłej hardości siebie i swoich karmił, ale rychło potym d[nia] 25 X straciwszy w potrzebie z nami swoich na placu niemalą liczbę ludzi i chorągwi doznał, iż Pan Bóg szczęścia zwycięstwa i nieszczęścia ludzkie sam swojej Boskiej wolnej dyspozycyjej zostawił”.

⁸⁴ Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, sygn. E 8600, A. Gosiewski do A. Boboli, Twerdelica, 30 XI 1616 r., k. 72v.

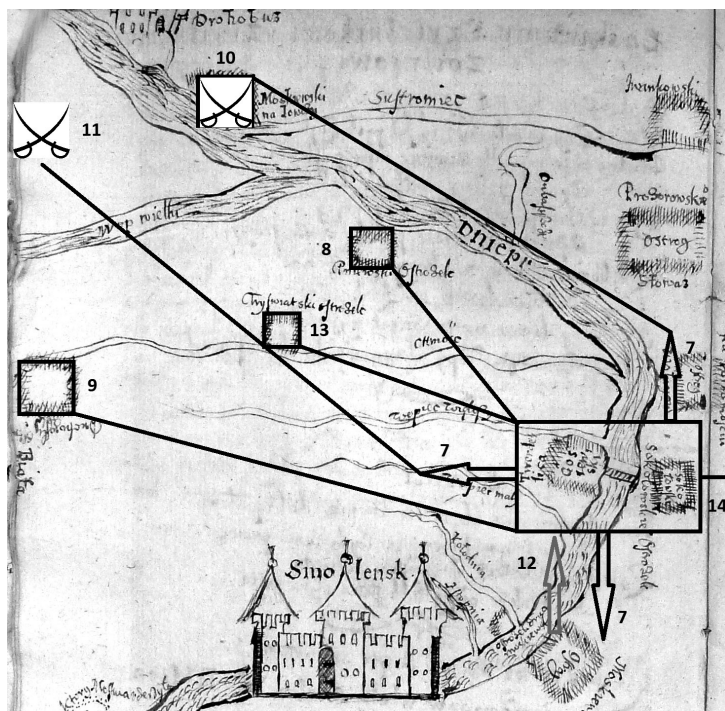
Il. 8. Faza I wojny o Smoleńsk (1616–1617). Symbole czarne – ruchy wojsk litewskich, symbole białe i szare – manewry wojsk rosyjskich.

(nr 7). Armia Gosiewskiego założyła kolejne ufortyfikowane punkty i przejęła kontrolę nad drogami, odcinając „drugi Smoleńsk” od pomocy z zewnątrz. Zostały założone następujące ostróżki: pniewski – kontrolujący trakt łączący Smoleńsk z Dorohobużem (nr 8), duchnowski – znajdujący się na trakcie prowadzącym ze Smoleńska do Białej (nr 9), tryświatski – kontrolujący przeprawę na rzece Chmość i jednocześnie ulokowany na drodze prowadzącej na Wiaźmę (nr 13), buławicki (nieodnotowany na mapie) – znajdujący się na południowy wschód od Smoleńska i blokujący drogę prowadzącą na Mścislaw.

Dodatkowo Gosiewski zbudował w Twerdelicy na Dnieprze most, zakładając przystań. W ten sposób obóz moskiewski został całkowicie odcięty od pomocy z zewnątrz (od strony Mścislawia, Smoleńska, Białej, Wiaźmy, Dorohobuża) – „gościńce odejmuje, żywność i insze *subsidia* przejmując”⁸⁵. Bezczynność Rosjan można wyjaśnić zaskoczeniem, gdyż Litwini dotychczas nie stosowali takiej strategii. Ponadto na południu działali lisowczycy, którzy mieli odwrócić uwagę armii moskiewskiej. Już na początku listopada ruszyli oni w głąb Siewierszczyzny, gdzie operowali do początku 1617 r.⁸⁶

⁸⁵ *Ibidem*. W listopadzie 1616 r. Mikita Boratyński pisał do cara, że Gosiewski stacjonuje pomiędzy Dorohobużem a Smoleńskiem w Twerdelicy. W ten sposób odciął komunikację, uniemożliwił dostawy żywności do obozu moskiewskiego; *Книги разрядные...*, szp. 228–229.

⁸⁶ A.G. Przepiórka, *op. cit.*, s. 92–97.

Il. 9. Faza II wojny o Smoleńsk (1616–1617). Symbole czarne – działania litewskie, symbole szare – manewry wojsk rosyjskich.

W tej fazie z Twerdelicy wyprawiono dwie silne czaty, obie pod dowództwem Infłanczyka Wolmara Gadena, rotmistrza 100-osobowego oddziału rajtarskiego⁸⁷. Zdobył on ostróżek moskiewski ulokowany pod Dorohobuzem, który został złupiony i zniszczony (nr 10). Następnie pułk pod dowództwem Gadena udał się pod Wiaźnię, gdzie stoczył zwycięską potyczkę (nr 11). Kunowski zwraca uwagę na inicjatywę Gosiewskiego, który zmuszał wojsko do ciągłego wysiłku. Choć armia litewska była mniej liczna, to jednak jej mobilność dzięki systemowi ostróżków pozwoliła: „Żywność, pieniądze połykać u granic” (Os, s. 52, w. 243)⁸⁸. Niestety, z nowym rokiem po „wyjściu ćwierci” zaczęły się kłopoty finansowe, a nieopłacone oddziały zostały na służbie jedynie dzięki zapewnieniu w listach przez królewicza Władysława⁸⁹.

⁸⁷ P. Gawron, *Wojska zaciągu cudzoziemskiego...*, s. 76, 83, 85.

⁸⁸ Ciągłe utarczki, liczne patrole, warty i wysyłane czaty doprowadziły do tego, że już pod koniec 1616 r. „siły się nadwątlily”, natomiast „moskiewskie auxilia co raz *augmentum* większe biorą”; AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdelica, 23 XII 1616 r., s. 23.

⁸⁹ Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, sygn. E 8600, A. Gosiewski do A. Boboli, [Twerdelica], 6 I 1617 r., k. 72v.

Faza kontrofensywy wojsk rosyjskich (tab. 2, nr 16–24)

Odcięcie „drugiego Smoleńska” oznaczało, że czas działał na korzyść strony litewskiej⁹⁰. W obozie moskiewskim brakowało żywności, morale było niskie, co przejawiało się dezercją wśród Kozaków⁹¹. Rosjanie musieli podjąć próbę dostarczenia pomocy do armii Buturlina. Kolejne posiłki dowodzone przez wojewodę kniazia Jerzego Suleszowa, kniazia Semena Prozorowskiego i diaka Iwana Griazewa dotarły do Dorohobuża 26 lutego 1617 r. (nr 16)⁹². Oznaczało to, że rosła przewaga sił rosyjskich. Sam Gosiewski oceniał nową armię na kilkanaście tysięcy żołnierzy, w rzeczywistości w trzech pułkach do Dorohobuża dotarło około 7500 żołnierzy, w tym 1300 strzelców⁹³.

Tymczasem Gosiewski miał coraz większe kłopoty z utrzymaniem żołnierzy w ryzach karności. Braki płatnicze pojawiły się już na przełomie 1616 i 1617 r. Co prawda pod koniec stycznia przysły niewielkie posiłki, dowodzone przez Jarosza Sienkiewicza, z pieniędzmi⁹⁴, nie uspokoiło to jednak nastrojów w wojsku. Armia nie zgadzała się na popis przy rozdawaniu pieniędzy, przyjmując do wiadomości, że „popis generalny za kilka niedziel składa”. Brakowało żołnierzy, po uzupełnieniach armia nadal liczyła niecałe 2000 żołnierzy⁹⁵. Przyjmując, że nawet niewielka część załogi stacjonującej w „drugim Smoleńsku” i Dorohobużu wspomogłaby Rosjan, stosunek sił wynosił 4 lub 5 do 1.

Po uspokojeniu sytuacji w wojsku Gosiewski w celu rozpoznania sił przeciwnika wysłał czatę pod dowództwem Szczęsnego Wessela (nr 17). Ta zaś wpadła w pułapkę i została rozbita 8 marca, sam dowódca zaś dostał się do niewoli⁹⁶. To

⁹⁰ Aleksander Gosiewski oceniał, że „nieprzyjaciel ten dalej do śródpościa nie będzie się mógł w obozach swych trzymać”. Biorąc pod uwagę, że Wielkanoc przypadała 26 III 1617 r., planowany czas upadku regimentarz wyznaczył na początek marca (ok. 5); AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdelica, 12 XII 1616 r., s. 20.

⁹¹ „Kozacy często przedają z ostroga, / Dar im – dla Boga – / Otuchę dobrą co żywo przynosi. / Buturlin wojsko nie na długo prosi, / Żeby wytrwali, a tych trapi trwoga / Drzy w łydkach noga. / Głód drugim nie mniej a ciężki dojmuje, / Rad by uciekał, lecz bojaźń wstrzymuje. / Ostróg zawarty, opatrzony strażą, / Ledwie wyłażą”; Os, s. 53, w. 255–263. Pierwsze informacje o przechodzeniu Kozaków dońskich na stronę litewską zob. Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, sygn. E 8600, A. Gosiewski do A. Boboli, [Twerdelica], 24 X 1616 r., k. 72v.

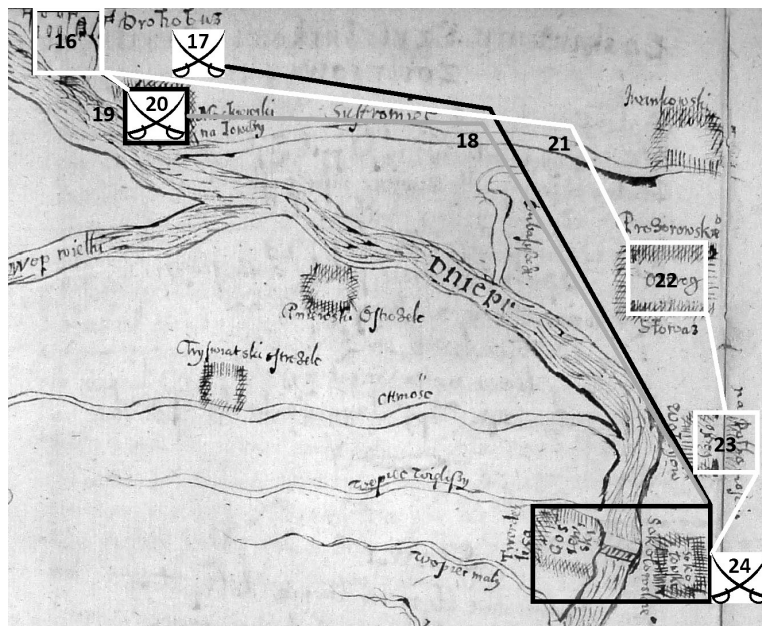
⁹² Już pod koniec 1616 r. car zdecydował się wysłać na pomoc pod Smoleńsk armię dowodzoną przez Mikitę Boratyńskiego. Liczyła ona ponad 1900 osób i składała się m.in. z 210 dzieci bojar-skich, 255 Tatarów, 710 atamanów i Kozaków; *Книги разрядные...*, szp. 222–223, 236, 238–240.

⁹³ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdelica, 10 IV 1617 r., s. 25; *Книги разрядные...*, szp. 229–231.

⁹⁴ Por. P. Gawron, *Wojska zaciągu cudzoziemskiego...*, s. 85.

⁹⁵ Svenska Riksarkivet, Stockholm, Skoklostersamlingen, sygn. E 8600, A. Gosiewski do Sz. Kryskiego, [Twerdelica], 8 I 1617 r., k. 73; *ibidem*, A. Gosiewski do [Zygmunta III Wazy], [Twerdelica], 1 II 1617 r.

⁹⁶ W ramach zasług wojennych i jako zadośćuczynienie za niewolę Szczęsnego Wessela uzyskał liczne nadania w ziemi czernihowskiej, tam też został mianowany chorążym Nowogródka Siewierskiego (1623) i podkomorzym (1635). W treści przywilejów odnotowano: „Na Twerdelicy zaś pod regimentem wielmożnego Aleksandra Korwina Gosiewskiego referendarza W[ielkiego] Ks[ięstwa]

Il. 10. Faza III wojny o Smoleńsk (1616–1617). Symbole białe – działania wojsk rosyjskich, symbole czarne i szare – manewry wojsk litewskich.

jednak nie powstrzymało Gosiewskiego przed ofensywnymi działaniami. „Dodał otuchy, myśl wesołą sprawił, / Chęcią zabawił” (Os, s. 54, w. 311–312). Pułkownik wyszedł z Twerdelicy z niemal wszystkimi siłami i udał się pod Dorohobuż, chcąc stoczyć pełną bitwę (nr 18). Rosjanie „nie chcieli ufać swej wielkości wojska”, chronili się za murami twierdzy⁹⁷. Litwini zaatakowali nowo pobudowany o kilka mil od Dorohobuża ostróg (poprzedni został zniszczony przez czatę Gadena). Obroncy, widząc całą potęgę litewską pod regimementem Gosiewskiego, zdezerterowali nocą (nr 19–20)⁹⁸.

Lit[ewskiego] przy znoszeniu ostrózków moskiewskich, któremi nieprzy[jacie]l ludziom naszym w murach samych smoleńskich zawartym na koło prawie silny być poczynał i w ten czas dzielność i męstwo swe dobrze świadczywszy, strażnikiem w polu bęł i roty rajtarskie prowadził, gdzie w potrzebie za podstępem potęgi moskiewskiej odważnie sobie dla sławy naszej z nieprzy[jacie]lem postępując. Znowu do więzienia wzięty, ono przez lat półtora z wielką ujmą zdrowia swego ponosił⁹⁷; AGAD, Metryka Koronna, 165, k. 277v–278; *Urządnicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002, s. 147 (poz. 1099), 204 (poz. 1624), 227 (poz. 1839).

⁹⁷ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdelica, 10 IV 1617 r., s. 25.

⁹⁸ Warto odnotować, że Moskwa po raz trzeci odbudowała ten ostróg, który kolejny raz był oblegany przez wojska litewskie w październiku 1617 r. „Dorohobuża *situs* taki: na górze ostróg jeden, a drugi na dole nad rzeką; szańce nasze za wodą i z tej strony wszędzie byli, których się oni polegszy, a nabarziej przyciągania królewiczowego”; J. Sobieski, *op. cit.*, s. 24.

Dalsze działania litewsko-rosyjskie wiązały się ze zmianami pogodowymi. Wiosna 1617 r. przyniosła roztopy, grunty stały się błotniste, rzeki rozlały. To zaś dawało przewagę wojskom pieszym: „Nic im i powódź, i błota nie szkodzą, / Wszędzie nagrodzą” (Os, s. 55, w. 339–340). Tymczasem położenie Twerdelicy uniemożliwiało wyjście jazdy⁹⁹. W konsekwencji armia rosyjska pod dowództwem Semena Wasilewicza Prozorowskiego ostrożnie zaczęła posuwać się w kierunku „drugiego Smoleńska”, zakładając na każdym miejscu postojowym ufortyfikowany obóz (nr 21). Nie wybrano jednak drogi „gościńcem zwyczajnym posełskim”, który znajdował się po prawej stronie Dniepru. Obawiano się głównego obozu i ostrogów litewskich. Zdecydowano się ciągnąć po lewej stronie rzeki, „kędy lasy, bagna”¹⁰⁰. Ostatecznie założono dwa punkty umocnione – na Słoważy (nr 22) i wysunięty na Dołhomosciu, pod dowództwem Hrehorego Wołujewa (nr 23). Podobno do budowy fortyfikacji Rosjanie ściągnęli kilka tysięcy chłopów. Wołujew zaś podjął również atak wieczorny na Twerdelicę, zakończony jednak niepowodzeniem (nr 24).

Faza przejścia inicjatywy przez wojska litewskie (tab. 2, nr 25–37)

Gdy wody gruntowe opadły, a nad rzeczkami zostały pobudowane mosty¹⁰¹, armia litewska ponownie przejęła inicjatywę. Oddziały jazdy kontrolowały drogę z Dorohobuża do Smoleńska, objęły nadzór nad dwoma nowymi fortyfikacjami rosyjskimi (nr 25). W ciągu miesiąca zaledwie jeden raz z obozu pod Dołhomosciem Rosjanie wysłali posiłki do „drugiego Smoleńska”, które jednak zostały zniszczone (nr 26). Również Prozorowski wysłał czatę na południe, próbując obejść blokadę litewską, lecz na straży stał ostróg w Buławicy (nr 27).

Pat przełamały wieści o zbliżających się posiłkach (nr 28). Kunowski pisze o tym w sposób enigmatyczny: „Ówdzie go świeża nowina frasuje: / Z Litwy posiłki dość potężne czuje” (Os, s. 57, w. 421–422). W rzeczywistości w okolicy Smoleńska dotarł pułk lisowczyków pod dowództwem Stanisława Czaplńskiego¹⁰². Wówczas też wojska litewskie dostarczyły kolejną partię zaopatrzenia na potrzeby Smoleńska (nr 29)¹⁰³. Gosiewski rozpoczął rekognoskowanie „drugiego Smoleńska”, co

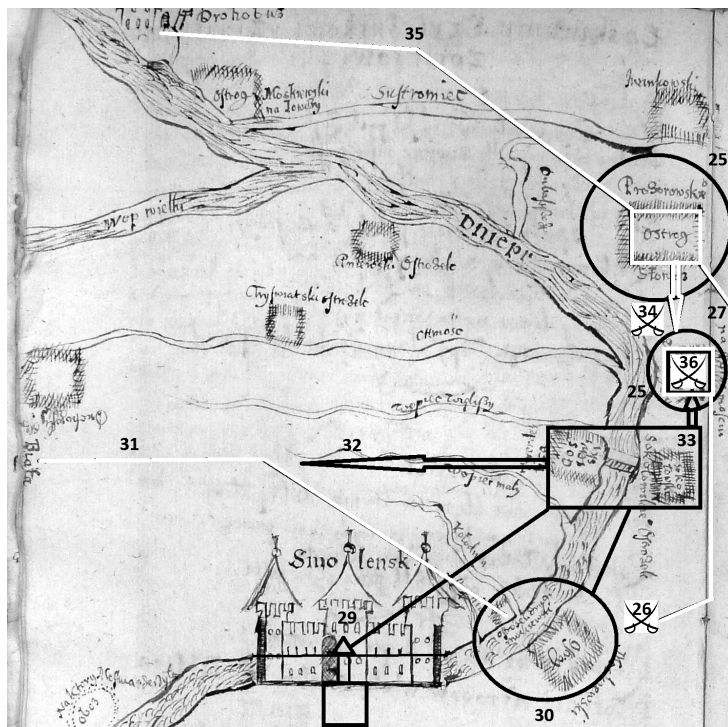
⁹⁹ „Lecz położenie w krąg obozu było, / Które i rzeczki błoto zastąpiło, / Nigdziej wychylić się nie dopuszcza jeździe, / Trzyma by w gnieździe”; Os, s. 55, w. 339–340, 349–352.

¹⁰⁰ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdelica, 10 IV 1617 r., s. 25.

¹⁰¹ Konieczność budowy mostów i poprawiania dróg była jedną z kluczowych kwestii podczas prowadzenia działań wojennych na Smoleńszczyźnie; zob. C.B. Александров, *op. cit.*, s. 143, 151–154.

¹⁰² O działaniach pułku Stanisława Czaplńskiego w latach 1616–1617 zob. J. Sobieski, *op. cit.*, s. 29, 43–45, 57, 63, 67, 77, 81 (diariusz nie informuje o pobycie Czaplńskiego pod Smoleńskiem); por. K. Tyszkowski, *Czaplński Stanisław*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 176.

¹⁰³ Poprzednie transporty do Smoleńska w czasie oblężenia z lat 1613–1616 były prowadzone przez Aleksandra Sapiehę (dwukrotnie) i Janusza Kiszkę; J. Sobieski, *op. cit.*, s. 141; A.Г. Пшэпюрка, *op. cit.*, s. 197–199.

Il. 11. Faza IV wojny o Smoleńsk (1616–1617). Symbole białe – działania wojsk rosyjskich, czarne – litewskich.

przekonało Buturlina do konieczności opuszczenia obozu i ucieczki w kierunku Białej (nr 30)¹⁰⁴. Była to pospieszna nocna ewakuacja, nie zabrano dział i wielu innych rzeczy. Za uciekinierami Gosiewski wysłał lekką jazdę, która miała trafić nieprzyjaciół (nr 31–32).

Niezwłocznie Gosiewski rozpoczął regularne oblężenie ostrogu w Dołhomosciu (nr 33). „W szańcach piechota poblizu ulega, / Wodę odjęto, wycieczki wrażono, / Wszystkich strwożono” (Os, s. 58, w. 454–456). Co więcej, według relacji Kunowskiego spieszo jazdę, która „z dzielnej ochoty” (Os, s. 58, w. 460) posiłkowała drabów. Trzeciego dnia oblężenia Prozorowski podjął się jego przełamania, ale po nieudanym ataku zlikwidował obóz i wycofał się pod Dorohobuz (nr 34 i 35). Ostróżek na Dołhomosciu skapitulował, a do niewoli dostało się około 800 żołnierzy (nr 36).

Kunowski kończy dzieło informacją o wycofaniu się sześciu wojewodów do Moskwy. Jest to wiadomość prawdziwa, jednakże ze źródeł rosyjskich wiadomo, że 14 maja 1617 r. czata dowodzona przez Czaplńskiego została pod Dorohobuzem

¹⁰⁴ Книги разрядные..., szp. 240.

pokonana, do niewoli dostało się 240 Litwinów. Pułk ten został wysłany w pogoni za Prozorowskim, co nie zostało już odnotowane w poemacie¹⁰⁵. Armia rosyjska wycofała się natomiast na wyraźne polecenie cara, który nakazał jednocześnie zostawić silne załogi w Dorohobużu, Wiaźmie i Możajsku¹⁰⁶. Tym samym wobec zbliżającej się armii królewicza Władysława rozpoczął się kolejny etap wojny z Rosją, którego stawką było opanowanie Moskwy.

Zakończenie

1) *Odsiecz smoleńska* Jana Kunowskiego to nie tylko poemat epicki (choć pisany strofą saficką), ale również traktat wojskowy opisujący sposób prowadzenia działań manewrowych oparty na budowie ostrogów, szerszego wykorzystania fortyfikacji polowych w działaniach manewrowych. Jest to jedno z najoryginalniejszych dzieł epoki staropolskiej, które eksponuje czynnik operacyjny i strategiczny. Autor po raz pierwszy w Rzeczypospolitej dołączył do dzieła poetyckiego mapę¹⁰⁷. To przy jej pomocy czytelnik powinien czytać ów utwór, uwzględniając czynnik przestrzeni i czasu oraz umiejętnego wykorzystania sił podczas wojny. Uważam, że Jan Kunowski wykorzystał pomysł sztabu wojennego polegający na konieczności uwzględnienia lokalizacji sił własnych i wroga. Jak ukazano na il. 8–11, autor niezwykle skrupulatnie zestawił obie narracje – poetycką i kartograficzną (przestrzenną).

2) Za twórców mapy wojskowej okolic Smoleńska należy uznać Jana Kunowskiego i Aleksandra Gosiewskiego. Kunowski choć był jedynie towarzyszem husarskim, to jednak doskonale znał sposób zastosowania ostrogów i wykorzystywania ich do blokady twierdzy. W 1615 r. będąc na służbie szwedzkiej, uczestniczył w blokowaniu, a następnie oblężeniu Pskowa prowadzonym pod kierunkiem Roberta Moora. Nastąpił wówczas w armii szwedzkiej przełom kartograficzny, mapy stały się powszechnie wykorzystywane i kopiowane, a nawet umieszczane w korespondencji (il. 4). Wojskowe zastosowanie kartografii nie umknęło Kunowskiemu, a doświadczenie to zaowocowało podczas działań wojennych

¹⁰⁵ Dopiero w utworze *Lament* z 1639 r. Jan Kunowski uzupełnia swoją opowieść o przybyciu lisowczyków; *idem, Lament...*, s. 219, w. 58–58: „Pobieżali bez wstydu nocą ćmą okryci, / Od lisowczyków po tym pod Drobuzem bici”.

¹⁰⁶ *Книги разрядные...*, szp. 240–242 n.

¹⁰⁷ Mapy były rzadko wykorzystywanym sposobem prezentowania kwestii militarnych przez teoretyków XVI stulecia. Wyjątkiem był Albrecht Hohenzollern, który przedstawił przykładowe działania oblężnicze wokół zamku zobrazowane wielkoskalowym planem izometrycznym. *Novum* – polegające na odnotowaniu faktycznie powstałej na potrzeby wojny mapy – odnotował w *Księgach hetmańskich* Stanisław Sarnicki. Dołączona do traktatu mapa operacyjna wojny toczonyj z Gdańskiem w latach 1576–1577 nie zachowała się; British Library, MS Harley, 1413, k. 137v–138; S. Sarnicki, *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015, s. 479.

prowadzonych pod Smoleńskiem w latach 1616–1617. Już w październiku w sztabie Gosiewskiego powstała pierwsza wersja mapy, pomocna w działaniach operacyjnych. W kolejnych miesiącach modyfikowano źródło, uzupełniając je o kolejne tworzone ostrogi. Istotna w powstaniu dzieła była rola regimentarza. Wiadomo, że rozsyłał on kopie mapy do Krzysztofa Radziwiłła i na dwór królewski. Niewątpliwie kolejne egzemplarze musiały trafić do królewicza Władysława i Jana Karola Chodkiewicza. Mapa ta była więc rozpowszechnionym źródłem kartograficznym i stała się podstawą do przemian w myśleniu operacyjnym i strategicznym.

3) Kolejna wersja mapy okolic Smoleńska (il. 5) powstała na potrzeby poematu epickiego Jana Kunowskiego pt. *Odsiecz smoleńska*. Dołączone do niej *Położenia ostrogów wkoło Smoleńska tablica* (zob. tab. 1) to dość prymitywne źródło kartograficzne, którego sporządzenie nie wymagało wiedzy specjalistycznej. Mapa pozbawiona jest kierunków geograficznych, jednakże orientacja została odnotowana dzięki zaznaczeniu kierunków, gdzie znajdowały się główne miasta (Dorohobuż, Katyń, Orsza, Biała, Mścislaw), przede wszystkim zaś szczegółowo scharakteryzowanej sieci rzecznej. Była to wskazówka dla współczesnych dużo prostsza do zastosowania niż róża wiatrów. Dzięki temu udało się wyznaczyć, że mapa ma orientację wschodnią – północno-wschodnią. Skala mapy jest właściwa na potrzeby działań operacyjnych i wynosi około 1:500 000, prezentując obszar około 8840 km². Podsumowując, źródło to stanowi nieznacznie zmodyfikowaną kopię mapy wojskowej, powstałą w sztabie Aleksandra Gosiewskiego. Kwestią otwartą pozostaje pytanie o relacje archetypu do mapy umieszczonej w poemacie epickim. Prawdopodobnie mapa sztabowa była znacznie większa, rozkładano ją na stole podczas rad wojennych. W konsekwencji skala nie musiała być mniejsza, mimo że pierwowzór obejmować powinien większy obszar, poszerzony m.in. o ostróg na Buławicy.

4) Zachowane źródło kartograficzne potwierdza, że Smoleńszczyzna poddawana była procesowi mapowania, niezbędnemu dla skutecznego prowadzenia działań wojennych. Dzieło Kunowskiego-Gosiewskiego uprawdopodobnia powstanie mapy Smoleńszczyzny wykonanej przez Adama Zarebę – lub w jego otoczeniu – w 1621 r., na początku fazy kolonizacji tych ziem.

5) Zwycięstwo odniesione przez Gosiewskiego w 1617 r. należy ocenić bardzo wysoko. Działania wojenne były prowadzone w sposób odmienny od klasycznej staropolskiej sztuki wojennej. Nie dążono do podjęcia walnej bitwy – choć Gosiewski raz podjął taką próbę w fazie III (zob. tab. 2) – lecz inicjowano działania manewrowe, które miały odciąć armię Buturlina od dostaw żywności, pieniędzy i pomocy z zewnątrz. Z traktatu napisanego przez Jana Kunowskiego można bardzo dokładnie wyodrębnić uporządkowane chronologicznie działania wojenne strony litewskiej i rosyjskiej. Wydzieliłem 37 operacji o znaczeniu manewrowym, co pozwoliło uporządkować analizowane wydarzenia w cztery fazy. Pierwsza polegała na wzajemnym rozpoznaniu sił i obustronnej próbie szybkiego pokonania

przeciwnika. Zakończyła się założeniem na tyłach „drugiego Smoleńska” Twerdelicy. Faza druga to realizacja pierwotnie założonych działań strategicznych i operacyjnych armii Gosiewskiego, polegających na wznoszeniu kolejnych umocnień i przejściu kontroli nad szlakami komunikacyjnymi. W fazie trzeciej armia rosyjska pod dowództwem Prozorowskiego podjęła próbę przełamania impasu. Pomimo przewagi liczebnej, oscylującej w granicach 1:4–1:5 na korzyść wojsk rosyjskich, nie zdecydowano się, mimo gotowości strony litewskiej, do podjęcia otwartego boju. To zaś umożliwiło zatrzymanie armii rosyjskiej zmierzającej do uwolnienia „drugiego Smoleńska”. W fazie czwartej nastąpiło ostateczne rozstrzygnięcie na korzyść wojsk litewskich. Należy podkreślić, że Kunowski nadmiernie eksponuje sukces Gosiewskiego. W rzeczywistości kluczowe znaczenie miało przybycie pułku lisowczyków dowodzonych przez Stanisława Czaplińskiego. Był to czynnik, który skłonił armię Buturlina stacjonującą w „taborze moskiewskim” do ucieczki w kierunku Białej, Porozorowski zaś zmuszony został do odejścia pod Dorohobuż. Jedynie załoga ostroga dołohuskiego – około 800 osób – skapitulowała i dostała się do niewoli. Warto odnotować, że ofensywne działania litewskie zakończyły się dwoma dotkliwymi porażkami pułków Wessela i Czaplińskiego. Ostateczne wycofanie się sześciu wojewodów ze swymi oddziałami pod Moskwę nastąpiło na wyraźne polecenie cara Michała I Romanowa. Tym niemniej to przyjęta strategia i zastosowane działania operacyjne doprowadziły do zwycięstwa wojsk litewskich. Aleksander Gosiewski pisał: „za ustąpieniem onych granice wolne, drogi i przejazdy bezpieczne i Smoleńsk od oblężenia i niebezpieczeństwa wszelakiego uwolniony został”¹⁰⁸.

6) Kunowski opisuje nową strategię armii litewskiej, której nadrzędnym celem nie było już dążenie do zniszczenia przeciwnika w bitwie. Zamiast tego wykorzystywano rozwiązania stosowane przez Szwedów oraz Rosjan, polegające na wznoszeniu wielu fortyfikacji polowych, które odcinały nieprzyjacielskiej armii zaopatrzenie. Znaczenie wykorzystania ostrogów i ostróżków zrozumiał Stanisław Żółkiewski, a Jan Karol Chodkiewicz, Krzysztof Radziwiłł i Aleksander Gosiewski postanowili nową koncepcję zastosować w praktyce. Okolicznością sprzyjającą wojskom litewskim była niechęć oddziałów rosyjskich do stoczenia bitwy polowej, co dawało znaczną swobodę manewrową. W konsekwencji planowano wkroczyć z armią polową na ziemie nieprzyjacielskie, skąd można było pozyskiwać prowiant, a następnie ufortyfikować obóz główny po obu stronach Dźwiny wraz z budową mostu i portu na rzece. Kolejnym założeniem była budowa wielu ostróżków na głównych szlakach, które blokowały obozy rosyjskie i odcinały je od zaopatrzenia.

¹⁰⁸ AGAD, AR, dz. V, sygn. 4560/II, A. Gosiewski do K. Radziwiłła, Twerdelica, 8 VI 1617 r., s. 28.

Streszczenie

W artykule analizuję poemat epicki *Odsiecz smoleńska przez sławnie wielmożnego Jego Mości Pana Aleksandra Korwina Gosiewskiego* autorstwa Jana Kunowskiego (1617). Jako pierwszy poemat powstały na ziemiach Rzeczypospolitej, do którego dołączono mapę, jest to dzieło wyjątkowe. Mapa posłużyła do zobrazowania przestrzeni i ukazania czasu wydarzeń zaprezentowanych w utworze, dotyczących działań wojennych prowadzonych między armiami rosyjską i litewską od końca 1616 do maja 1617 r. W niniejszym artykule staram się zrozumieć i wyjaśnić ten fenomen. Stawiam hipotezę, że *Odsiecz smoleńska* ma cechy wierszowanego traktatu wojskowego.

W artykule przybliżone zostały również okoliczności powstania tej mapy, której pierwowzór wykonano na potrzeby sztabu wojennego Aleksandra Gosiewskiego w październiku 1616 r. Ukazano rolę Jana Kunowskiego, który jako najemnik służył w armii szwedzkiej oblegającej w 1615 r. Psków. Wykorzystał on doświadczenia związane z budową fortyfikacji odcinających zaopatrzenie dla twierdz lub armii nieprzyjacielskich. Zachowana mapa ma dość prymitywny charakter, pozbawiona jest kierunków geograficznych, jednakże orientacja została odnotowana przy pomocy zaznaczenia kierunków, gdzie znajdowały się główne miasta: Dorohobuż, Katyń, Orsza, Biała, Mścislaw (orientacja wschodnia – północno-wschodnia). Skala mapy jest właściwa na potrzeby działań operacyjnych i wynosi około 1:500 000, prezentując obszar około 8840 km². Stanowi ona przykład źródła kartograficznego wykorzystywanego w epoce wczesnonowoczesnej na potrzeby działań operacyjnych.

The First Military Treatise in Verse with a Map – Jan Kunowski’s *Succour of Smolensk*. The Use of Cartography in Military Operations (1616–1617) Summary

The article is an analysis of an epic poem entitled *The Succour of Smolensk* by Eminent Sir Aleksander Korwin Gosiewski (*Odsiecz smoleńska przez sławnie wielmożnego Jego Mości Pana Aleksandra Korwina Gosiewskiego*) penned by Jan Kunowski (1617). Being the first Polish-Lithuanian military treatise in verse with a map included, it is an exceptional text. The map was added to illustrate the space and events described in the treatise that were taking place during a military campaign between the Russian and Lithuanian troops conducted from the late 1616 to May 1617. I propose a hypothesis that *The Succour of Smolensk* reveals characteristics of a metrical military poem.

I also shed light on the circumstances accompanying the drawing of this map, originally prepared for Aleksander Gosiewski’s war staff in October 1616. Next, I present the role played by Jan Kunowski, a mercenary in the Swedish army that besieged Pskov in 1615. Kunowski used his experiences related to the construction of fortifications in order to cut off the food supplies for enemy fortresses or troops. The preserved map is crude in terms of geographic details, there are no cardinal directions, it is, however, orientated with azimuths indicating the main towns: Dorogobuzh, Katyn, Orsha, Biala, Mstislavl (east–north–east orientation). The scale of the map, being ca 1:500,000, is right for military operations, and it covers an area of ca 8,840 square kilometres. It is an example of cartographic source which was used in the early modern era for military operations.

Bibliografia

Źródła rękopiśmienne

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (AGAD)
 Archiwum Warszawskie Radziwiłłów (AR), dz. V, sygn. 4560/II, 14768, 17656.
 Metryka Koronna, 165, 174.
- Biblioteka Jagiellońska w Krakowie (BJ), rkps 906.
- Biblioteka Narodowa w Warszawie (BN), Biblioteka Ordynacji Zamoyskich, rkps 960.
- British Library, MS Harley, 1413.
- Krigsarkivet, Stockholm
 Sveriges krig, 1:21a, 1:21b, 1:30, 1:31, 1:32.
 Gustav Adolfsverket, Avskriftsamlingen 279, C 1–3.
- Svenska Riksarkivet, Stockholm
 Extranea IX Polen, 115.
 Skoklostersamlingen, sygn. E 8600, E 8603.
- Tartu Ülikooli Raamatukogu, f. 6 (De la Gardie), Cordt V.
- Uppsala universitetsbibliotek, Ms E 369.
- Российская национальная библиотека, Отдел рукописей, Razn. F. IV, nr 167.
- Российский государственный архив древних актов (RGADA), Metryka Litewska (ML), 99.

Źródła drukowane

- Kunowski J., *Ekspedycja inflancka 1621 roku*, oprac. W. Walczak, K. Łopatecki, wstęp K. Łopatecki, Białystok 2007.
- Kunowski J., *Odsiecz smoleńska przez sławnie wielmożnego Jego Mości Pana Aleksandra Korwina Gosiewskiego*, w: *Sprawa smoleńska. Z literatury okolicznościowej pierwszej połowy XVII wieku. Ze zbiorów Archiwum Narodowego Szwecji Skoklostersamlingen*, wyd. M.M. Kacprzak, Warszawa 2006, s. 45–61.
- Naronowicz-Naroński J., *Budownictwo wojenne*, [wyd. T.M. Nowak], wyd. 2, Oświęcim 2016.
- Sarnicki S., *Księgi hetmańskie*, oprac. M. Ferenc, Kraków 2015.
- Sobieski J., *Diariusz ekspedycyjnej moskiewskiej dwuletniej królewicza Władysława 1617–1618*, oprac. J. Byliński, W. Kaczorowski, Opole 2010.
- Die Urkunden der Grafen de Lagardie in der Universitätsbibliothek zu Dorpat*, wyd. J. von Lossius, Dorpat 1882.
- Żółkiewski S., *Początek i progres wojny moskiewskiej*, oprac. A. Borowski, Kraków 1998.
- Книги разрядные, по официальным оных спискам, изданные с высочайшего соизволения II-м Отделением собственной Его Императорского Величества канцелярии*, t. 1, Санкт-Петербург 1853.

Opracowania

- Balcerek M., *Potrzeba osobnego opracowania wojny Rzeczypospolitej ze Szwecją o Inflanty w latach 1600–1629. Stan badań wraz z analizą zbiorów archiwalnych*, w: *Stan badań nad wielokulturowym dziedzictwem dawnej Rzeczypospolitej*, t. 6, red. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2013, s. 243–254.
- Behring W., *Beiträge zur Geschichte des Jahres 1577. II: Die Berichte der kursächsischen Gesandten Abraham von Bock und Dr. Andreas Pauli über die Friedensvermittlung zwischen König Stephan*

- Bathory und der Stadt Danzig*, „Zeitschrift des Westpreussischen Geschichtsvereins” 45, 1903, s. 1–136.
- Blunck J., *Georg Carl Friedrich Kunowski (1786–1847) i jego rodzina*, tłum. S. Janicka, „Nadwarciański Rocznik Historyczno-Archivalny” 7, 2000, nr 2, s. 131–136.
- Bohun T., *Polish-Lithuanian Mercenaries in the Service of Jacob de la Gardie*, „Вестник Санкт-Петербургского университета. История” 63, 2018, nr 3, s. 718–728.
- Brodacki J., *Topografia Księstwa Smoleńskiego Adama Zareby*, <http://smolensk.alchymista.pl/topografia-ksiestwa-smolenskigo-adama-zareby/> (dostęp: 29 V 2018).
- Chemperek D., *Obraz Smoleńska i jego mieszkańców w literaturze polskiej początku XVII wieku*, „Terminus” 11, 2009, nr 1–2, s. 217–228.
- Cordt B., *Mittheilungen aus dem Briefwechsel des Grafen Jakob De la Gardie. Nebst einem Anhand betreffend Correspondenzen des Grafen Johann Oxenstjerna*, Leipzig 1894.
- Czekaj A., *Obywatele czy kondotierzy. Postawy obywatelskie i moralne żołnierzy narodowego autorytetu wojsk Rzeczypospolitej w pierwszej połowie XVII wieku*, w: *Staropolska sztuka wojenna XVI–XVII wieku. Prace ofiarowane Profesorowi Jaremi Maciszewskiemu*, red. M. Nagielski, Warszawa 2002, s. 85–102.
- Gawron P., *Państwo moskiewskie w świetle pamiętników polsko-litewskich z okresu Smuty (1603–1618)*, w: *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 69–92.
- Gawron P., *Wojska zaciągu cudzoziemskiego w czasie wojny Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w latach 1609–1618*, w: „*W hetmańskim trudzie*”. *Księga pamiątkowa ku czci Profesora Jana Wimmera*, red. Z. Hundert, M. Wagner, Oświęcim 2017, s. 61–96.
- Hallenberg J., *Svea rikets historia under Konung Gustav den Stores regering*, t. 4, Stockholm 1794.
- Krawczuk W., *Wstęp*, do: *Slaktarebenck, czyli krwawe jatki księcia Karola Sudermańskiego*, oprac. W. Krawczuk, Kraków 2017, s. 7–11.
- Łopatecki K., *Kariera siedemnastowiecznego ewangelickiego szlachcica Jana Kunowskiego*, „Odrodzenie i Reformacja w Polsce” 62, 2018, s. 47–89.
- Łopatecki K., *Mapy w planowaniu działań operacyjnych armii polskiej i litewskiej do początków panowania Stefana Batorego*, „Terminus” 19, 2017, nr 3, s. 567–607.
- Łopatecki K., *Okoliczności powstania i przydatność wojskowa mapy Descriptio Ducatus Polocensis Stanisława Pacholowieckiego (1580)*, „Terminus” 19, 2017, nr 1, s. 75–126.
- Łopatecki K., *Wstęp*, w: J. Kunowski, *Ekspedycja inflantska 1621 roku*, oprac. W. Walczak, K. Łopatecki, Białystok 2007, s. 13–105.
- Łopatecki K., Walczak W., *Plan sytuacyjny oblężenia Smoleńska z 1616 roku*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 45, 2008, s. 199–204.
- Łuczyński J., *Przestrzeń Wielkiego Księstwa Litewskiego na mapie radziwiłłowskiej Tomasza Makowskiego z 1613 roku w świetle treści kartograficznej i opisowej*, „Zapiski Historyczne” 78, 2013, nr 1, s. 73–99.
- Maroń J., *Kłuszyn i Cudnow a operacyjny wymiar wojny w epoce wczesnonowożytnej*, w: *Studia z dziejów stosunków Rzeczypospolitej z Państwem Moskiewskim w XVI–XVII wieku*, red. M. Nagielski, K. Bobiatyński, P. Gawron, Zabrze–Tarnowskie Góry 2013, s. 278–289.
- Nagielski M., *Kampania smoleńska Władysława IV (1632–1634) w świetle znanych i nieznanych źródeł archiwalnych*, „Barok” 13, 2006, nr 2, s. 57–73.
- Nawrocki M., *Mit Smoleńska w piśmiennictwie polskim XVII wieku – przypadek Jana Kunowskiego*, „Terminus” 18, 2016, nr 4, s. 401–420.
- Niedźwiedz J., *Atlas Księstwa Połockiego Stanisława Pacholowieckiego (1580). Propaganda, genologia i tworzenie wiedzy geograficznej*, „Terminus” 19, 2017, nr 1, s. 127–155.
- Niedźwiedz J., *Poeta i mapa. Jan Kochanowski a kartografia XVI wieku*, Kraków 2019.

- Niedźwiedz J., *Źródła, konteksty i okoliczności powstania Ody o zdobyciu Połocka Jana Kochanowskiego*, „Terminus” 18, 2016, nr 4, s. 359–400.
- Nowak T.M., *Polska artyleria, inżynieria i kartografia wojskowa XVII w. Teoria i praktyka*, „Studia i Materiały do Historii Wojskowości” 22, 1979, s. 65–130.
- Nowicka-Jeżowa A., Chemperek D., *Polonica z Riksarkivet i Skokloster Slott na warsztacie historyka literatury i kultury polskiej*, „Miscellanea Historico-Archivistica” 17, 2010, s. 28–32.
- Olszewicz B., *Kartografia polska XV–XVII wieku. Przegląd chronologiczno-bibliograficzny*, red. J. Ostrowski, Warszawa 2004.
- [Paradowski M.], *Służbę naszą i usarów naszych...*, <http://kadrinazi.blogspot.com/2012/03/> (wpis z 20 III 2012; dostęp: 8 II 2018).
- Paradowski M., *Studia i materiały do historii wojen ze Szwecją 1600–1635*, Oświęcim 2013.
- Przepiórka A.G., *Wyprawa lisowczyków na Siewierszczyznę na przełomie 1616 i 1617 roku*, w: *Studia historyczno-wojskowe*, t. 2, red. K. Bobiatyński, P. Gawron, M. Nagielski, Zabrze 2008, s. 85–98.
- Rogatschewski A., *Zur Geschichte des Magdeburger Rechts und der städtischen Selbstverwaltung in Russland. Die Stadt Belyj (17.–18. Jh.)*, w: *Von Sachsen-Anhalt in die Welt. Der Sachsenspiegel als europäische Rechtsquelle*, red. H. Lück, Halle an der Saale 2015, s. 123–210.
- Sveriges Krig 1611–1632*, t. 1: *Danska och Ryska Krigen*, Stockholm 1936.
- Tremuth N., Liiv O., *Polonica in Estnischen Staatlichen Zentralarchiv*, Tartu 1931.
- Tyszkowski K., *Czapliński Stanisław*, w: PSB, t. 4, Kraków 1938, s. 176.
- Tyszkowski K., *Wojna o Smoleńsk 1613–1615*, Lwów 1932.
- Urzednicy województw kijowskiego i czernihowskiego XV–XVIII wieku. Spisy*, oprac. E. Janas, W. Kłaczewski, Kórnik 2002.
- Wisner H., *Rzeczpospolita Wazów*, t. 2: *Wojsko Wielkiego Księstwa Litewskiego, dyplomacja, varia*, Warszawa 2004.
- Александров С.В., *Смоленская осада 1609–1611*, Москва 2011.
- Кирпичников А.Н., *Оборона Пскова в 1615 г. (по новым русским и шведским материалам)*, w: *Средневековая и новая Россия. Сборник научных статей к 60-летию профессора Игоря Яковлевича Фроянова*, Санкт-Петербург 1996, s. 424–445.
- Кордт В.А., *Из семейного архива графов Де-ла-гарди*, „Ученые записки Юрьевского университета” 2, 1894, s. 1–112.
- Кулаковський П., *Чернігово-Сіверщина у складі Речі Посполитої, 1618–1648*, Київ 2006.
- Рабинович Я.Н., *Порхов на завершающем этапе Смутного времени (1615–1618 годы)*, „Известия Саратовского университета” 8, 2008, s. 34–42.
- Пенской В.В., *Попытка военных реформ в России начала XVII века*, „Вопросы истории” 2003, nr 11, s. 127–138.
- Пшэпюрка А.Г., *Вайскова-палітычная дзейнасць Аляксандра Дажбога Сапегі падчас вайны з Маскоўскай дзяржавай 1609–1618 гг.*, „Arche” 2016, nr 3, s. 185–213.
- Хэмпэрэк Д., *Польская поэма XVII века о великолепии Смоленска*, „Studia Slavistici” 6, 2009, s. 229–249.

Strony internetowe

- <http://smolensk.alchymista.pl/> (dostęp: 21 X 2017): *Województwo smoleńskie w latach 1619–1654*.
- <http://smolensk.alchymista.pl/wp-content/uploads/2014/07/danina-na-szpital-żołnierski-we-wości-dolhomowskiej.png> (dostęp: 21 X 2017).
- https://pl.wikipedia.org/wiki/Jan_Kunowski (dostęp: 21 X 2017).
- https://uk.wikipedia.org/wiki/Ян_Куновський (dostęp: 21 X 2017).

Karol Łopatecki – pracownik Instytutu Historii i Nauk Politycznych Uniwersytetu w Białymstoku. Jego zainteresowania dotyczą historii prawa, dziejów organizacji wojskowej, ze szczególnym uwzględnieniem teorii zdolności finansowych państwa i rewolucji wojskowej (*state capacity* i *military revolution*). Prowadzi również badania nad kartografią, a także historią regionalną Podlasia i rodu Branickich. Autor trzynastu monografii naukowych i edycji źródłowych, m.in.: *Organizacja, prawo i dyscyplina w polskim i litewskim pospolitym ruszeniu (do połowy XVII wieku)* (Białystok 2013), „*Disciplina militaris*” w wojskach Rzeczypospolitej do połowy XVII wieku (Białystok 2012). Współautor (z W. Walczakiem) dwutomowej publikacji *Maps and Plans of the Polish Commonwealth of the 17th c. in Archives in Stockholm / Mapy i plany Rzeczypospolitej XVII w. znajdujące się w archiwach w Sztokholmie* (t. 1–2, Warszawa 2011). Kieruje grantem Narodowego Centrum Nauki SONATA *Rewolucja militarna jako czynnik modernizacyjny skarbowości i organizacji państwa polsko-litewskiego na tle europejskim*. E-mail: karollopatecki@gmail.com; k.lopatecki@uwb.edu.pl